

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ**

ТДУ 902 / 904 (575.34)

ТКБ 63.4 (2 тоҷик)

А-85 –

Бо ҳуқуқи дастнавис

АСОМИДДИНЗОДА САИДШО САНГАЛӢ

**ӢДГОРИҲОИ АСРИМИЁНАГИИ НОҲИЯИ ДАНҒАРА
(асрҳои III – XVIII)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD),
доктор аз рӯи ихтисоси 6D020800 – Бостоншиносӣ ва
мардумшиносӣ (6D020801 – Бостоншиносӣ)

ДУШАНБЕ – 2026

Диссертатсия дар шӯъбаи бостоншиносии Институти
таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи
миллии илмҳои Тоҷикистон омода гардидааст

Рохбари илмӣ:

Яқубов Юсуфшоҳ — доктори илмҳои таърих, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, сарҳодими илмӣ шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ:

Рахимов Набиҷон Турдиалиевич - доктори илмҳои таърих профессори кафедраи археология ва диншиносии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров

Каримдодзода Миралӣ Замон- номзоди илмҳои таърих, муовини сардори раёсати фондӣ ва бақайдгирӣ ва сардори шӯъбаи бостоншиносӣ ва сиккашиносии Осорхонаи Тоҷикистон

Муассисаи пешбар:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия санаи **07 октябри соли 2026 соати 15⁰⁰** дар маҷлиси Шурои диссертатсионии 6D.KOA-129 назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33) амал мекунад, баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар Китобхонаи марказии илмӣ ба номи Индира Гандии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33) ва сомонаи расмӣ Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (www.institute-history.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «_____» _____ соли 2026 тавзеъ шудааст.

Котиби илмӣ

**шурои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои таърих**

Қобилова Б.Т.

3 МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ: Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар ҳудуди ноҳияи Данғара аз нимаи дувуми асри XX оғоз гардида, то имрӯз бо пайгирии илмию саҳроӣ идома дорад. Аввалин марҳилаҳои омӯзиш дар замони Иттиҳоди Шуравӣ бо роҳандозии барномаҳои мақсадноки илмӣ шуруъ гардида, тадриҷан соҳаи бостоншиносӣ ҳамчун яке аз бахшҳои муҳими илмӣ дар ин минтақа рушд кард.

Ноҳияи Данғара бахше аз ҳудуди ҷуғрофии минтақаи Кӯлоб маҳсуб меёбад, ки дар раванди густариши таҳқиқоти мактаби маъруфи бостоншиносии Шуравӣ саҳми назаррас дошта ва аз назари бостонӣ як қаламрави муҳим арзёбӣ мегардад. Дар ҳамин замина, дар қаламрави ноҳия чандин ёдгориҳои дорои аҳамияти таърихидошта, ба монанди бошишгоҳҳои Тутқаул, Сойи Сайёд, Оғзикичик, зистгоҳҳои давраи мезолитии воҳаи Данғара, ки дорои қабатҳои хуб ҷифзшудаи маданӣ мебошад, ҳамчунин гӯрхонаҳо бо нишонаҳои ойинҳои маҳсули тадфинӣ (дафн) ва осори мансуб ба давраи биринҷӣ ва асрҳои миёна мавриди омӯзиш ва таҳқиқи бостоншиносӣ қарор гирифтаанд.

Омӯзиши ҳамаҷонибаи ин ёдгориҳо имкон медиҳад, ки як қатор масоили муҳими таърихиву фарҳангии Осиёи Марказӣ ҳаллу фасл гарданд, аз ҷумла, он барои муайян намудани хусусиятҳои маскуншавии ҳудуди минтақа аз ҷониби аҳолии ибтидоӣ дар марҳилаҳои гуногуни асри санг, ошкор намудани сабабҳои равандҳои муҳоҷират, пайгирии ташаккули ҷомеаи ибтидоӣ ва рушди муносибатҳои истеҳсолӣ, пеш аз ҳама, кишоварзӣ, мусоидат менамояд. Маводи бадастомада барои баровардани ҳулосаҳои илмӣ асоснок заминаи муътамад фароҳам меорад.

Экспедитсияҳои бисёрсолаи бостоншиносӣ, ки дар ҳудуди Данғара қор бурданд, имкон доданд, натиҷаи назарраси илмӣ ба даст оварда шавад ва ин натиҷаҳо дар мақолаҳо, диссертатсияҳо ва дигар корҳои илмӣ мунташир гардидаанд. Натиҷаҳои бадастомада дар рушди илми таърих, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, киёфашиносӣ (антропология) ва дигар фанҳое, ки таърихи ҷомеаи инсониро меомӯзад, саҳми назаррас гузоштанд.

Мубрамии таҳқиқ аз он иборат аст, ки сарфи назар аз анҷом ёфтани таҳқиқотҳои бахшидашуда ба ин масъала, то имрӯз омӯзиши маҷмуии ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара анҷом дода нашудааст. Дар омӯзиши ёдгориҳои алоҳида Ю.Я. Яқубов, Е.П. Денисов, Т.Г. Филимонова, Д. Довудӣ ва дигар муҳаққикон саҳми назаррас гузоштаанд. Дар доираи таҳқиқоти бостоншиносии ноҳияи Данғара, як зумра масъалаҳои муҳими таърихӣ, аз қабili давраи аввали асримиёнагӣ, замони давлатдории Сомониён, ҳамлаи мугул ва юриши Темуриён то ҳол таҳлили ҳамаҷониба наёфтаанд ва ниёз ба бознигариӣ бештари илмӣ доранд. Дар таҳқиқоти мазкур, илова бар таҳлили мероси илмӣ муҳаққикони пешин, натиҷаҳои таҳқиқоти саҳроӣ низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асоси

маълумоти муаллифони болозикр чандин паҳлуҳои норавшани таъриху фарҳанги маҳаллӣ мушаххас гардида, ҷойи ҳолии баъзе бахшҳои илми бостоншиносӣ комил шудааст. Омӯзиши осори бостоншиносони замони шуравӣ ва таҳқиқоти муосир дар ноҳияи Данғара метавонад барои мутахассисони ҷавон заминаи муҳимми илмӣ ва амалӣ фароҳам оварда, онҳоро ба таҳқиқи мавзӯҳои аз диққат дурмондаи бостоншиносии маҳаллӣ ҷалб намояд. Дар шароити имрӯза, як қисми назарраси ёдгориҳои бостонии кишвар, аз ҷумла ёдгориҳои Данғара, ба сабаби набудани муҳофизати кофӣ ва таъсири омилҳои табиӣ ва инсонӣ дар ҳолати осебпазир қарор доранд. Таҳқиқоти мазкур метавонад ҳамчун омили таҳриқдиханда барои баланд бардоштани маърифати ҳифзи мероси миллии дар байни ҷомеа, бахусус насли наврас ва ҷавонон, хизмат намояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ: оид ба мавзуи «Ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара (асрҳои III–XVIII)» таҳқиқоти ҷудогонаи мукамал то ба ҳол анҷом дода нашудааст. Бо вучуди он ки дар осори чандин олимон ба таври пароканда ба баъзе паҳлуҳои мавзӯ ишора шудааст, аммо пажӯҳиши ҳамаҷониба дар ин самт ҳанӯз мавҷуд нест. Таҳқиқоти мавҷударо вобаста ба ин масъала метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

Ба гурӯҳи якум якчанд мақола ва бахши таҳқиқотеро, ки бевосита ба таърихшиносии бостоншиносии Тоҷикистон бахшида шудаанд, дохил кардан мумкин аст. Ин гурӯҳро осоре фаро мегиранд, ки ба раванд ва рушди умумии илми бостоншиносӣ дар Тоҷикистон, махсусан дар давраи Шуравӣ бахшида шудаанд. Дар ин замина саҳми муҳаққиқони маъруф, аз қабили Б.Ғ. Ғафуров [19], М.М. Дяконов [67, с. 19-35], Б.Я. Ставиский [88, с. 162-168], Б.А. Литвинский [28; 71, с. 106-123], В.А. Ранов [83, с. 5-45; 81, с. 50-87], С.Ғ. Бобомуллоев [109; 110; 46, 47, с. 230-243; 80, с. 80-90], Г.Р. Каримова [27; 70, с. 13-55] ва дигарон қобили зикр аст. Масалан, соли 1968 Б.А. Литвинский мақолаи худро таҳти унвони «Бостоншиносии Тоҷикистон дар солҳои ҳокимияти Шуравӣ (Археология Таджикистана за годы Советской власти)» [71, с. 106-123] ба нашр расонд, ки дар он марҳилаҳои асосии рушди илми бостоншиносии кишвар муайян гардидаанд. Муаллиф дар ин мақола баробари таҳлили равандҳои умумӣ, ба масъалаи омӯзиши ёдгориҳои ноҳияи Данғара ишора намуда, доир ба кашфи нахустин бошишгоҳҳои аҳди санг дар Ҷӯйи Булён ва дигар ёдгориҳои таърихӣ маълумоти мухтасар додааст.

В.А. Ранов дар мақолаи худ таҳти унвони «Омӯзиши асри санги Осиёи Миёна дар муддати бист сол (1945–1965)» [71, с. 50-87], ки ҳамон сол нашр шуд, дастовардҳои бостоншиносиро дар самти омӯзиши ёдгориҳои аҳди санги Тоҷикистон, аз ҷумла Данғара, дар мавсимҳои бостоншиносии солҳои 1956–1960 мавриди баррасӣ қарор додааст.

Ҳамчунин, дар даврони истиқлол омӯзиши ёдгориҳои Данғара идома ёфта, чандин таҳқиқоти илмӣ ва мақолаҳо оид ба таърихи бостоншиносӣ ва мардумшиносии ин минтақа ба таъъ расидаанд. Аз ҷумла, яке аз

дастовардҳои муҳим – таҳияи харитаи бостоншиносии ноҳияи Данғара аз ҷониби Т.Г. Филимонова ва М.Р. Ахметзянов мебошад, ки дар натиҷаи корҳои ҷустуҷӯӣ ва саҳроӣ 360 ёдгории давраҳои гуногун аз ҷумла ёдгориҳои асримиёнаро дар бар мегирад, идома доранд, (харита дастнавис буда, ҳоло ҷоп нашудааст).

Илова ба ин, соли 2010 муҳаққиқ С.Ғ. Бобомуллоев диссертатсияи илмӣ худро таҳти унвони «Таърихи омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии ҷануби Тоҷикистон (асри XX – ибтидои асри XXI)» [109] ба итмом расонд. Дар диссертатсия ва мақолаҳои вобаста ба он маводди зиёде роҷеъ ба инкишофи илмӣ бостоншиносии кишвар, аз ҷумла ёдгориҳои бостоншиносии Данғара ҷамъоварӣ ва таҳлил гардидааст [109, с. 5].

Ба гурӯҳи дуум таҳқиқоти вобаста ба фаъолияти экспедитсияҳои бостоншиносӣ, ҳисоботҳо ва мақолаҳои марбут ба фаъолияти амалӣ ва мавсимии гурӯҳҳои бостоншиносӣ дохил мешавад. Аз ҷумла, дар маҷаллаи илмӣ «Қорҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон» (Археологические работы в Таджикистане – АРТ)», ки аз соли 1954 то имрӯз мунтазам ба таъбирасад, маълумот оид ба ҳар мавсими бостоншиносӣ, самт ва натиҷаҳои фаъолияти экспедитсияҳо, инчунин ҷараёни кӯшишҳо ва таҳқиқоти саҳроӣ дар ёдгориҳои ноҳияи Данғара мунташир шудааст. Ҳангоми таҳияи бахши аввали диссертатсия истифодаи ин сарчашмаҳо имкони муайянсозии хронология ва самти умумии омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии Данғараро фароҳам сохт.

Гурӯҳи сеюм Ба ин гурӯҳ таҳқиқоти бунёдӣ, монографияҳо, мақолаҳои илмӣ ва оммавӣ дохил мешаванд, ки бевосита ба омӯзиши масоили бостоншиносии Данғара бахшида шудаанд.

Дар бахши омӯзиши **давраи асри санг**, саҳми олимони, аз ҷумла А.П. [75, с. 5-20; 76, с. 5-18; 74, с. 4-15], В.А. Ранов [111; 84, с. 5-26], А.Х. Юсупов [96, с. 138-147; 99, с. 22-28; 98, с. 234-346], Т.Г. Филимонова [113; 89, с. 40-60; 90, с. 204-206; 92, с. 227-234] назаррас мебошад. Муҳаққиқони мазкур доир ба аҳди сангӣ Данғара мақолаҳои илмӣ ва оммавӣ нашр намудаанд.

Давраи биринҷӣ. Омӯзиши ёдгориҳои давраи биринҷӣ дар ҳудуди ноҳияи Данғара нисбат ба давраи санг хеле камтар омӯхта шудааст. То имрӯз, ба истиснои ҳисоботҳои мавсимии бостоншиносӣ ва ҷанд мақолаи илмӣ оммавӣ, таҳқиқоти мукаммал ва ҳамаҷониба дар ин самт ба анҷом нарасидаанд. Аз ҷумла, дар байни муҳаққиқоне, ки ба ин мавзӯ даст задаанд, метавон Н.М. [48, с. 74-83; 49, с. 126-137; 50, с. 242-253], Л.Т. Пянкова [78, с. 349-363] ва дигаронро ном бурд. Аммо баррасии онҳо, асосан, хусусияти умумӣ дошта, таҳлили амиқи сохторӣ ва фарҳангии ёдгориҳои ин давраро дар Данғара фаро намегирад. Ин ҷазои холии илмӣ зарурати таҳқиқоти минбаъдаро дар мавриди давраи биринҷии ин минтақа нишон медиҳад.

Аҳди бостон (антиқа). Ёдгориҳои давраи антиқа дар ҳудуди Данғара танҳо аз ҷониби Е.П. Денисов [24; 23; 54, с. 50-55; 57, с. 577; 55 с. 41; 59, с.

474; 64, с. 174-178; 65, с. 182-186] мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Таҳқиқоти он асосан, ба тавсифи хусусиятҳои умумии маконҳои аҳолинишин, тағйирёбии фарҳангӣ ва равандҳои иҷтимоиву иқтисодии давраи мазкур бахшида шуда, дар асоси қорҳои саҳроӣ ва маълумоти таърихӣ таҳлилу тавсиф шудаанд. Бо вучуди ин, омӯзиши ҳамаҷониба ва махсуси ёдгориҳои давраи антиқа дар Данғара то ҳол ниёз ба тавсеа ва таҳқиқоти нав доранд.

Дар бахши омӯзиши **даврани асримиёнагӣ**, омӯзиши ёдгориҳои даврани асримиёнагӣ дар ноҳияи Данғара аввалин бор аз ҷониби П.И. Смоличев [87, с. 93-107] оғоз гардид. Натиҷаи таҳқиқоти ӯ ба он овард, ки бори аввал чандин ёдгориҳои асримиёнагӣ ба қайд гирифта шуданд, ки ин ба ҳайси аввалин кӯшиши муназзами бақайдгирии мероси таърихӣ ин минтақа арзёбӣ мегардад. Баъдан, ин раванд аз ҷониби академик Ю.Я. Яқубов [104, с. 189-195; 103, с. 171-182; 105, с. 109-137; 102, с. 135-145; 106, с. 3-4; 107, с.2] бо таъя ба усулҳои муносири илмӣ идома ёфта, шумораи ёдгориҳои ин давра бештар ва дақиқтар муайян карда шуданд.

Дар марҳилаҳои баъдӣ таҳқиқоти ёдгориҳои асримиёнагии Данғара аз ҷониби В.А. Ранов ва Э.А. Юркевич [80, с. 169-172], Е.П. Денисов [24; 52, с. 561; 53, с. 566; 61, с. 96-105; 62, с. 86-94; 60, с. 483; 63, 289-296], Ғ. Ғоибов [30; 37] ва як қатор муҳаққиқони дигар низ идома ёфтанд. Ин таҳқиқотҳо хусусиятҳои меъморӣ, мазмуни динӣ-фарҳангӣ ва аҳамияти иҷтимоии ёдгориҳоро равшан намуда, барои шинохти равандҳои фарҳангиву сиёсӣ ва иқтисодии асрҳои миёна дар минтақаи Қўлоб замина гузоштанд. Аз ҷумла, яке аз самтҳои муҳимми омӯзиш, ки дар даврони истиқлол ғаёлона рушд ёфт, таҳқиқи ёдгориҳо бо мақсади тартиб додани харитаи бостоншиносии ноҳияи Данғара буд. Дар ин самт олимони Е.П. Денисов, Т.Ғ. Филимонова ва М.Р. Аҳметзянов [93, с. 14-44; 95, с. 55-11] қорҳои муҳимро анҷом додаанд. Харитаи бостоншиносӣ ҳамчун санади таҳқиқотӣ имконият фароҳам овард, ки эҳёи паҳншавӣ ва таназзул ёдгориҳо дар тури таърихи асримиёнагии Данғара ҷамъоварӣ шавад.

Бахши алоҳидаи таҳқиқоти бостоншиносӣ ва таърихӣ дар ноҳияи Данғара омӯзиши ёдгориҳои меъморӣ ва мазорӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин самт пажӯҳиши В.Л. Воронина [51, с. 209-218], Ғ. Ғоибов [21], Н. Валиев ва Н. Аҳмедов мақоми вижа доранд. Махсусан, таҳқиқоти В.Л. Воронина, ба таври муфассал хусусиятҳои меъморҳо, таърихи мақбараҳо, мазорҳо ва аҳамияти фарҳангии онҳоро инъикос мекунад.

Инчунин, муҳаққиқон М. Музаффарӣ, Ҳ. Камол ва З. Наботзода [29] дар омӯзиши баъзе ҷузъиёти фарҳангии мазорҳо ва масъалаҳои марбут ба онҳо саҳм гузоштаанд. Пажӯҳиши онҳо дар таҳкими маърифат ва ҳифзи мероси маънавии Данғара нақши назаррас доранд.

Таҳлили осор, мақолаҳои илмӣ зикршуда нишон медиҳад, ки бо вучуди он ки паҳлуҳои мухталифи мавзуи мавриди таҳқиқ дар солҳои гуногун аз ҷониби муҳаққиқони алоҳида баррасӣ гардидаанд, то ба имрӯз

ягон таҳлили ҳамаҷониба ва муқаммал анҷом дода нашудааст. Дар натиҷа, як қатор масъалаҳои баҳсталаб ва нуқтаҳои торик дар таърихи омӯзиши бостоншиносии ноҳияи Данғара, аз ҷумла ёдгориҳои асримиёнагӣ боқӣ мондаанд, ки ниёз ба таҳқиқи таҳлили амиқ доранд. Аз ин рӯ, зарурати таълифи як диссертатсияи мустақили илмӣ бо истифода аз манобеи аввалия, таҳқиқоти илмӣ давраи шуравӣ, маводди замони истиқлол таҳқиқоти сахрой ва таҳлилҳои муосир ба миён омадааст. Ин гуна диссертатсия метавонад ба тартиб додани тасвири возеҳ ва асосноки равандҳои бостоншиносӣ, таҳаввулоти таърихӣ ва ба аҳаммияти фарҳангии ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара мусоидат намояд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои қорҳои илмӣ-таҳқиқотии шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025 «Таърихи халқи тоҷик: Бостоншиносии Тоҷикистон (аз асри санг то охири асрҳои миёна)» таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқоти мазкур таҳлили ҳамаҷониба ва илмӣ «Ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара (асрҳои III–XVIII)» мебошад. Дар доираи омӯзиши маводди моддии бостоншиносӣ, ки дар натиҷаи таҳқиқоти сахрой ба даст омадаанд, мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Бо мақсади расидан ба ҳадафҳои муаяншуда иҷрои вазифаҳои зерин зарур аст:

- баррасии масоили ҷуғрофӣ, таърихӣ ва маъмурии ноҳияи Данғара;
- муайян кардани марҳилаҳои асосии омӯзиши ёдгориҳои таърихии ноҳияи Данғара;
- таҳқиқи масъалаҳои топонимӣ ва санагузориҳои ёдгориҳои таърихии ноҳия;
- мушаххас кардани ёдгориҳои бостоншиносии ибтидоӣ асримиёнагии ноҳия;
- таҳлили ёдгориҳои бостоншиносии асрҳои IX–XII;
- баррасии ёдгориҳои бостоншиносии асримиёнагии баъдина (асрҳои XIII–XVIII);
- муайян кардани аҳаммияти ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара дар таҳқиқи таърихи асрҳои миёнаи халқи тоҷик;
- омӯзиши ёдгориҳои меъморӣ мақбараҳои Шайх Шақиқи Балхӣ ва Мавлоно Обиддин;
- таҳқиқи ёдгории меъморӣ мақбараи Мавлоно Тоҷиддин

Объекти таҳқиқотиро ёдгориҳои давраи асримиёнагии ҳудуди ноҳияи Данғара ташкил медиҳанд.

Мавзуи (предмет) таҳқиқотро маҷмуи ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара (асрҳои III–XVIII) ташкил медиҳанд. Омӯзиш ва таҳлили онҳо дар асоси маводди бадастомада аз экспедитсияҳои бостоншиносӣ, сарчашмаҳои илмӣ ва ёддоштӣ, асарҳо ва мақолаҳои илмӣ-оммавӣ, инчунин маълумоти шифоҳии сокинони маҳаллӣ анҷом дода шудааст.

Марҳила, макон ва давраҳои таҳқиқот Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар шуъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон анҷом дода шуда, ду марҳиларо дар бар мегирад:

Марҳилаи аввал солҳои 2021–2022 дар бар гирифта, дар ин муддат қорҳои зерин ба анҷом расиданд: интиҳоби мавзӯ ва роҳбари илмӣ, тасдиқи мавзӯ дар шурои илмӣ Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш, тартиб додани нақшаи қор, ҷамъоварӣ ва танзими мавод оид ба мавзуи интиҳобшуда, ҷустуҷӯи ҳуҷҷатҳои бойгонӣ шуъба, мавриди омӯзиш қарор додани дигар адабиёти илмӣ, навиштани бобҳои якум ва дуҷуми диссертатсия, нашри мақолаҳо дар мавзуи диссертатсия, иштирок дар таҳқиқоти бостоншиносӣ ва конференсияҳои илмӣ;

Марҳилаи дуюм, солҳои 2023–2024-ро дар бар мегирад. Дар марҳилаи мазкур қорҳои зерин анҷом дода шуд: навиштани боби сеюм, навиштани муқаддима ва ҷамъбасти диссертатсия, нашри мақолаҳо дар мавзуи таҳқиқот, суҳанронӣ дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, супоридани имтиҳони маҷмӯӣ аз рӯи ихтисос ва пешниҳоди диссертатсия.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Барои анҷоми таҳқиқоти диссертатсионӣ ба принципҳои бунёдии илми муосири бостоншиносӣ ва таърихшиносӣ таъя намууда, дар заминаи усулҳои таърихӣ, воқеъшиносӣ, таҳлили муқоисавӣ, муносибати комплексӣ ба омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносӣ, истифодаи маводди бойгонӣ ва таҳлили интиқодии сарчашмаҳои таърихӣ бостоншиносӣ амалӣ гардидааст. Заминаи назариявии таҳқиқотро осори илмӣ бостоншиносон, таърихшиносон ва дигар муҳаққиқони маъруфи ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба масъалаҳои омӯзиши ёдгориҳои асримиёнагии воҳаи Данғара, таърихи ташаккул ва рушди маҳалҳои аҳолинишин, шаҳрсозӣ, қалъасозӣ, меъморий ва фарҳанги моддӣ минтақа бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд. Инчунин, дар таҳияи асосҳои назариявии диссертатсия натиҷаҳои таҳқиқоти марбут ба омӯзиши ёдгориҳои меъмории ноҳияи Данғара низ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ҳамзамон, дар қарабни таҳқиқот натиҷаи қорҳои ҳафтидӣ ва экспедитсияҳои бостоншиносӣ, маводди таҳқиқоти саҳроӣ, ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, сарчашмаҳои ҳаттӣ, бозёфтҳои бостоншиносӣ ва дигар маводди илмӣ ҳамчун асосҳои назариявӣ методологияи таҳқиқот истифода гардида, барои таҳлил, муқоиса ва ҳулосабарории илмӣ заминаи бозғимод фароҳам овардаанд.

Навгонии илмий таҳқиқот. Навгонии илмий таҳқиқоти диссертационӣ дар он ифода меёбад, ки бори аввал таҳқиқоти ҳамаҷониба вобаста ба ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара дар шакли рисолаи илмӣ пешниҳод мегардад. Омӯзиш ва таҳлили масоили марбут ба ёдгориҳои таърихӣ бостоншиносии асримиёнагии ноҳияи Данғара, ки ба асрҳои III–XVIII м. тааллуқ доранд, ки то ҳол ба таври комил таҳқиқ нашудааст.

Навоварии илмӣ таҳқиқот дар нуқоти зерин инъикос меёбад:

- масоили ҷуғрофӣ, таърихӣ ва маъмурии ноҳияи Данғара баррасӣ гардид;
- марҳилаҳои асосии омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ ноҳияи Данғара муайян карда шуд;
- масъалаҳои топонимӣ ва санагузории ёдгориҳои таърихӣ ноҳия таҳқиқ гардид;
- ёдгориҳои бостоншиносии ибтидоӣ асримиёнагии ноҳия мушаххас шуд;
- ёдгориҳои бостоншиносии асрҳои IX–XII мавриди таҳлил қарор гирифт;
- ёдгориҳои бостоншиносии асримиёнагии баъдина (асрҳои XIII–XVIII) баррасӣ шуд;
- аҳамияти ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара дар таҳқиқи таърихи асрҳои миёнаи халқӣ тоҷик муайян гардид;
- ёдгориҳои меъморӣ макбараҳои Шайх Шақиқи Балхӣ ва Мавлоно Обиддин мавриди омӯзиш қарор гирифт;
- ёдгориҳои меъморӣ макбараи Мавлоно Тоҷиддин таҳқиқ шуд.

Нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- дар натиҷаи таҳқиқот муайян гардид, ки ноҳияи Данғара аз лиҳози мавқеи ҷуғрофӣ ва шароити табиӣ яке аз минтақаҳои муҳими таърихӣ фарҳангии ҷануби Тоҷикистон буда, дар ҳудуди он зиёда аз 360 ёдгории таърихӣ бостоншиносӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар асоси натиҷаҳои корҳои иктишофӣ, ҳафриёт ва таҳқиқоти илмӣ заминаи бозғаймонии илмӣ барои муайян намудани даврабандӣ, санагузорӣ ва рушди фарҳангҳои бостонии минтақа фароҳам омадааст. Ҳамзамон, таҳлили маълумоти ҷуғрофӣ, таърихӣ, маъмурӣ ва топонимии ноҳияи Данғара имконият дод, ки вижагиҳои ҷойгиршавӣ, номгузорӣ ва арзиши таърихӣ ёдгориҳои бостоншиносӣ дар низомии мероси фарҳангии Тоҷикистон бо асосҳои илмӣ муайян ва ҷамъбаست карда шаванд;
- таҳқиқот собит сохт, ки ёдгориҳои муҳими бостоншиносии ноҳияи Данғара, аз ҷумла Сари Купрук, маҷмааи Кампиртеппа, Қалъаи Чортеппа, Тоҷикқалъа, маҷмааи ёдгориҳои Иттиҳод 1-5 (Четерган 1-5), шаҳраки қадимаи Данғара ва дигар ёдгориҳо дар асоси таҳлили маводди бостоншиносӣ, сарчашмаҳои таърихӣ ва натиҷаи корҳои саҳроӣ мавриди омӯзиши маҷмӯӣ қарор гирифтаанд. Таҳқиқи онҳо имкон дод, ки хусусиятҳои таърихӣ фарҳангӣ, марҳилаҳои хронологӣ, нақши онҳо дар

ташаққули муҳити фарҳангии минтақа ва аҳаммияти илмӣ онҳо муайян гардида, ҷойгоҳи мероси бостоншиносии ноҳияи Данғара дар омӯзиши таърихи қадима ва асримиёнагии Тоҷикистон аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шавад;

– дар рафти таҳқиқот муайян гардид, ки ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара яке аз сарчашмаҳои асосии модии омӯзиши таърихи асрҳои миёнаи халқи тоҷик маҳсуб меёбанд. Таҳлили комплекси маводи бостоншиносӣ ва натиҷаҳои таҳқиқоти саҳроӣ имкон дод, ки хусусиятҳои рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии минтақа дар асрҳои миёна аз нав барқарор ва бо асосҳои илмӣ муайян карда шуда, саҳм ва ҷойгоҳи ноҳияи Данғара дар ташаққул ва рушди тамаддуни асримиёнагии тоҷикон асоснок карда шавад;

– натиҷагирӣ карда шуд, ки мақбараҳои Шайх Шақиқи Балхӣ, Мавлоно Обиддин ва дигар ёдгориҳои меъмории дар асоси маводи бойгонӣ, сарчашмаҳои таърихӣ ва таҳлили маводди бостоншиносӣ ба таври ҳамаҷониба мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Дар доираи таҳқиқот бори аввал бо истифода аз методологияи муосири бостоншиносӣ ва усулҳои илмӣ таҳқиқ хусусиятҳои меъмории, таърихӣ ва фарҳангии онҳо, инчунин ҷойгоҳ ва аҳаммияти ин ёдгориҳо дар низомии мероси фарҳангии ҷаҳонӣ асоснок карда шуданд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур дорои аҳаммияти назарӣ ва илмӣ амалӣ буда, натиҷаҳои он метавонанд дар пешбурди корҳои илмӣ муаррихон, бостоншиносон ва мутахассисони соҳа нақши муассир гузорад. Натиҷаи таҳлилу баррасии масоили марбут ба мавзӯи диссертатсия барои дарки амиқӣ таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва асрҳои миёнаи халқи тоҷик, бахусус, дар доираи омӯзиши мероси модии ноҳияи Данғара, заминаи бозғайимии илмӣ фароҳам месозад. Дар диссертатсия ҷанбаҳои муҳими бостоншиносии минтақа мавриди таҳқиқ қарор гирифта, маълумоти нав ва таҳлили манбаъҳои мавҷуда пешниҳод гардидаанд, ки онҳо ба худ аҳаммияти назариявиро касб менамоянд. Ин метавонад дар амал тадбиқ шудани корҳои саҳроии бостоншиносӣ, таҳияи харитаҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ, инчунин барои навиштани мақолаҳо ва монографияҳои илмӣ дар мавзӯҳои марбут ба бостоншиносӣ ва таърихи Тоҷикистон ҷойгоҳи густурда дошта бошад.

Муҳтаво ва ҳулосаҳои диссертатсия метавонанд дар таҳияи асарҳои ҷамъбасти оид ба таърихи халқи тоҷик ва барои таълими курсҳои академӣ, аз ҷумла «Асосҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон», «Бостоншиносии давраи асримиёнагӣ», «Таърихнигории бостоншиносии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ҳамчун манбаи ёридиханда истифода шаванд. Ҳулосаҳо ва тавсияҳои дар диссертатсия пешниҳодшуда барои ҳаллу фасли масоили калидӣ ва баҳсталаби таърихи Тоҷикистон, махсусан дар давраи асримиёнагӣ, заминаи муътамади илмӣ буда, метавонанд самти таҳқиқоти минбаъдаро низ муайян созанд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот аз чандин омилҳои муҳимми методологӣ ва амалӣ вобаста мебошад. Аз ҷумла, дақиқ будани маълумоти бадастомада, кофӣ будани ҳаҷми маводди таҳлилшуда, сатҳи коркарди натиҷаҳои илмӣ, микёси интишорот ва мавҷудияти таҳқиқоти диссертатсионӣ дар мавзӯи мавриди назар, ба сифати далелҳои асосии муътамад хизмат мекунад. Хулосаҳо ва тавсияҳои пешниҳодшуда бар пояи таҳлили амиқи илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ, аз ҷумла, қорҳои саҳроӣ ва ҳафрийетӣ, таҳия гардидаанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия таҳти унвони «Ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара (асрҳои III – XVIII)», ки барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисос пешниҳод шудааст, ки ба шиносномаи ихтисоси 6D020800 – бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ (6D020801 – бостоншиносӣ), ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, пурра мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия аз рӯйи сатҳи навоари илмии таҳқиқот, аҳамияти хулосаҳои илмии пешниҳодшаванда, инчунин, таҳия ва нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар семинарҳои назариявӣ ва конференсияҳои илмӣ-амалӣ, ҳамзамон иштироки бевосита дар фаъолияти экспедитсионии бостоншиносӣ собит мегардад. Илова бар ин, тарзи таҳияи масъала, мантиқ ва услуби баён дар диссертатсия, инчунин шеваи коркарди манбаъҳо ва таҳлили маводди илмӣ шаҳодат медиҳанд, ки таҳқиқоти мазкур натиҷаи заҳмати мустақили илмии довталаб буда, саҳми шахсии ӯро дар рушди омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ меъморӣ ноҳияи Данғара ба таври возеҳ инъикос менамояд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқот. Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар Конференсияҳои илмӣ-амалӣ ва назариявии ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ, аз ҷумла дар Конференсияҳои байналмилалии илмии «Дастовардҳои бостоншиносӣ, маданияти моддӣ ва фарҳангии водии Зарафшон ва ҳудудҳои ҳаммарз», Конференсияҳои байналмилалии илмии «Комплексные результаты археологических исследований в Таджикистане», Конференсияҳои илмӣ-амалии «Илм аз дидгоҳи олимони ҷавон», инчунин Конференсияҳои якуми ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «Нақши олимони ҷавон дар рушди илм, инноватсия, иқтисоди рақамӣ ва давлатдорӣ миллӣ» дар шакли мақолаҳо ва маърузаҳо ироа гардида, мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Диссертатсия дар шӯбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш муҳокима шуда суратчаласаи № 5 аз 12-уми майи соли 2026 барои дифоъ пешниҳод гардид.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 5 мақола

дар дигар нашрияҳои илмӣ ба таъб расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нух зербоб, хулоса, феҳристи адабиёти истифодашуда (182 номгӯй) ва замима иборат буда, дар ҳаҷми 179 саҳифаи матни компютерӣ таҳия шудааст.

МАЗМУНИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддимаи диссертатсия мубрамии мавзуи таҳқиқот, дараҷаи омӯзиш ва таҳқиқи масъала, робитаи таҳқиқот бо барномаҳо, лоиҳаҳо ва мавзуҳои илмӣ марбут, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, объект ва предмети таҳқиқот, марҳила, макон ва давраҳои анҷоми таҳқиқот, доираи хронологии таҳқиқот, асосҳои назариявӣ ва методологияи таҳқиқот, навгонии илмӣ таҳқиқот, нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назариявӣ ва амалии натиҷаҳои таҳқиқот, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои бадастомада, мутобиқати муҳтавои диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии докталаби дарёфти дараҷаи илмӣ, тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқот, интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия, инчунин сохтор ва ҳаҷми диссертатсия ба таври муфассал баррасӣ ва асоснок гардидаанд.

Боби якуми диссертатсия «**Таърихи омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара**» номгузори шуда, он аз се зербоб иборат мебошад.

Зербоби якуми боби аввал «**Маълумоти ҷуғрофӣ, таърихӣ ва маъмурии ноҳияи Данғара**» ном дошта, дар он оид ба ҷуғрофиё, таърих ва сохтори маъмурию ҳудуди ноҳия, хусусиятҳои табиӣ, иқлим, аҳоли, рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва мавқеи он дар низоми маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумоти муфассал ва таҳлилӣ пешниҳод мегардад.

Т.Г. Филимонова дар робита ба мавқеи ҷуғрофӣ, таърихӣ ва маъмурии ноҳияи Данғара чунин ибрази назар менамоянд: «Дар ин росто, баррасӣ ва муайян намудани мавқеи ҷуғрофӣ, таърихӣ ва маъмурии ноҳияи Данғара дорои аҳамият муҳим буда, барои таҳлили ёдгориҳои бостонӣ, махсусан, ёдгориҳои асримиёнагӣ, заминаи мусоиди илмӣ фароҳам хоҳанд овард» [91, с. 117-118].

Ф. Салимзода оид ба мавқеи ҷуғрофии ноҳияи Данғара чунин ибрази назар менамояд: «Ноҳияи Данғара аз лиҳози мавқеи ҷуғрофӣ ҳудуди фарохро дар бар гирифта, дар самти ҷанубу ғарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир мебошад» [85, с. 66]. Бояд зикр намуд, ки ноҳия аз лиҳози ҷуғрофӣ ноҳияи Данғара дар қисми ҷанубу ғарбии ҷумҳурий ҷойгир буда, масоҳати он фарох мебошад [39, с. 66]. Ноҳияи Данғара аз самти шимол бо қаторкӯҳҳои Вахш ва Гули Зиндон, аз шарқ бо Моркӯҳ, аз ҷануб бо қаторкӯҳҳои Рангонтоғ ва Сарсарак ва аз ғарб бо Қаратов ихота гардидааст [5, с. 67].

Диссертант қайд мекунад, ки ноҳияи Данғара яке аз воҳаҳои бостонии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор рафта, дар ҳудуди Данғара зиёда

аз 400 ёдгории таърихию фарҳангӣ ба қайд гирифта шудааст. Таҳқиқ ва омӯзиши ин мероси нодир барои дарки муҳимтарин масъалаҳои таърихи миллий аҳамияти бузурги илмӣ дорад.

Дар хусуси таърихи ноҳияи Данғара муҳаққиқон асарҳо ва мақолаҳои илмӣ зиёд навиштаанд. Аз миёни онҳо муаррихи тоҷик Ғ. Ғоибов дар таъриба ба сарчашмаҳо, зикр менамояд, ки муаррихони асрҳои миёна ба монанди Ал-Истаҳрӣ [9], Ибни Ҳавкал [8], Чувайний [6], Мирхонд [13], Шарафуддин Алии Яздӣ [16], Ибни Асир [7], Гулшанӣ [30] дар хусуси номҳои Тамлиёт, Дашти Кӯлак, Кулон ва Данғара маълумот додаанд. Ба хусус дар осори ҷуғрофии асри Х «Худуд-ул-олам»-и муаллифаш номаълум омадааст: «Борсориғ, Мунк, Тамлиёт шаҳракҳоеанд хурд ва бисёрнеъмату ободон ва мардумони ин шаҳракҳо ҷангианд» [15, с. 119], Ал-Истаҳрӣ ва Ибни Ҳавкал дар бораи ҷойгиршавии шаҳри Тамлиёт чунин менависанд: «Тамлиёт аз Пули Сангин дар дурии чор фарсах (24 км - А. С.) дар роҳи қорвонгузари Мунк воқеъ гаштааст» [9, с. 424; 72, с. 57-99].

Муаррих Ғ. Ғоибов дар таҳқиқоти худ роҷеъ ба хароб гардидани Тамлиёт аз ҷониби муғулҳо чунин қайд мекунад: «Тамлиёт (Тамлиёт) дар соли 1220 аз ҷониби дастаҳои муғул таҳти роҳбарии Чингизхон пурра хароб карда шудааст. Зеро тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, дар ҳамин сол лашкари Чингизхон ба минтақаи Кангурт ва Сомон ҳучум оварда, онро хароб намуда буданд» [21, с. 10].

Муаррих Ғ. Ғоибов дар ҷойи дигар бо истинод ба асари Равзат-ус-сафо таъкид менамояд, ки дар ин сарчашма номи Тамлиёт мустақиман зикр нагардидааст. Муаррих Ғ. Ғоибов ин матлабро ба таври зерин меорад: «Ва чун хоҳири Чингизхон аз харобии Тирмиз фориг гашт, ба ҳудуди Кангурт ва Сомон рафт. Ва зимистон дар он ҷо раҳли иқомат афрохта, ба қуштану қандан ва тохтан он диёрро низ аз вучуди одамону ободонӣ пок сохт» [22, с. 257].

Ф.Ф. Салимзода чунин менависад: «Муаррихи асри XIII Атомалики Чувайний низ дар «Таърихи Ҷаҳонкушой» айнан ҳамин хабарро оварда, ба ҷойи Кангурт, Лангурт ва номи “Сомон”-ро “Самон” зикр намудааст» [85, с. 257; 6, с. 36]. Ғ. Ғоибов дар идома менависад: «Гумон мееравад Самон ё Сомон деҳаи ободоне дар наздикиҳои Данғараи ҳозира бошад» [22, с. 237].

Муаллиф, ҳамзамон, таъкид менамояд, ки ноҳияи Данғара, ба ҷуз аз Тамлиёт, дар сарчашмаҳои таърихӣ бо номҳои дигар низ ёд шудааст. Аз ҷумла, яке аз чунин номҳо Дашти Кӯлак, Кулон ё Куланг мебошад. Вожаи Дашти Кӯлак бори аввал дар асари «Зафарномаи Темурӣ»-и Шарафуддин Алии Яздӣ зикр гардидааст. Ба андешаи муҳаққиқ, ҳудуди имрӯзаи Данғара дар асри XIV бо номи Дашти Кӯлак маъруф будааст. Алии Яздӣ дар ин хусус чунин менависад: «Амир Ҳусайн ва ҳазрати соҳибқирон (Амир Темур) аз он ҷо ба ҷониби Солисарой (ноҳияи Панҷи ҳозира) убур намуданд ва мутаваҷҷеҳи Хатлон шуданд. Аз ҷӯл гузашта дар мавзеи Дашти Кӯлак хайма заданд» [85, с. 30–32].

Муаррих Ғ. Ғоибов дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои гуногун чунин менависад: «Номи Дашти Кӯлак то асри XVI боқӣ мондааст. Масалан, дар «Таърихи Рашидӣ»-и Мирзо Ҳайдар дар бораи ватани Мавлоно Точиддин, яъне Дашти Кӯлак чандин маротиба ёд шудааст. Ӯ дар чараёни тавсифи ҳодисаҳои ҷанги байни Бобур ва султонҳои ўзбаки Ҳисор, Дашти Кӯлакро ҳамчун яке аз мавзёҳои машҳури Хатлон зикр менамояд. Ҳамчунин, дар баробари Дашти Кӯлак, деҳаи Пушинг низ дар ҳамон давра яке аз маҳаллаҳои калон ва ободи ноҳия ба шумор мерафт, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ зиёде зикр гардидааст. Дар Таърихи Рашидӣ Пушинг соли 912 ҳиҷрӣ (1506–1507 мелодӣ) низ ёд шудааст» [22, с. 369]. Деҳаи дигаре, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ асрҳои миёна бисёр ёд шудааст, корвонсароии Қулон (ҳоло деҳаи Себистон) мебошад.

Сафиуддин Воизи Балхӣ оид ба маҳалли шаҳодати орифи машҳур Шайх Шақиқи Балхӣ чунин менависад: «Ва Шақиқ ба иззи шаҳодат мушарраф шуд ба марҳалаи Қулон миёни Хатлон ва Вашгирд» [14, с. 21; 41, с. 130-131]. Ибни Асир рочё ба шаҳодати Шайх Шақиқи Балхӣ чунин маълумот медиҳад: «Дар ин сол (194 х.) Шақиқи Балхӣ зоҳид дар ғазои Қулон... кушта шуд» [42, с. 64]. Содикхочаи Гулшанӣ чунин менависад: «Ҷамъияти аҳолии ин вилоят аз зиёда аз даҳ ҳазор хонавор иборат буда, ҳамаи онҳо тоҷиканд». Ҳамчунин, дар ҳошияи қасабаи Кангурт бо хатти ҳудӣ муаллиф ва бо ранги сурх ибораи «Қуллияи сокинони Кангурт – 10 ҳазор» сабт гардидааст. Аз ин бармеояд, ки дар он давра Данғара тобег Кангурт буда, аҳолии қисмати шимолии ноҳияи Данғара асосан тоҷиконро ташкил медомад [22, с. 546; 13].

Маълумоти нисбатан муфассал дар бораи ҳудуди имрӯзаи ноҳияи Данғара аз ҷониби сайёҳ ва муҳаққиқи рус Н. А. Маев оварда шудааст [10, с. 349-463; 11, с. 130-280].

Дар масъалаи тақсмоти маъмурии Данғара саҳми муҳаққиқон А.Е..Снесарёв [36], С.С. Юнусов [43], Ҷ.Ҳ. Талбаков [38] ва Х.М. Муҳаббатов [31] назаррас мебошад. Тибқи таҳқиқоти онҳо, ҳудуди имрӯзаи Данғара дар давраҳои гуногун ба ҳайати бекигарии Балҷувон ва тумани Кангурт дохил мешуд. Солҳои 1921–1924 ҳудуди имрӯзаи ноҳияи Данғара ба ҳайати бекигарии Балҷувон ва тумани Кангурт дар вилояти Қўлоб дохил мешуд [37, с. 20].

Дар солҳои 1930–1932, Данғара дар ҳайати ноҳияи Кангурт қарор дошт, вале бо қарорҳои нави маъмурӣ, 8-уми июли соли 1932 ноҳияи мустақили Данғара таъсис шуд [4, Д.10. – Л.57]. Мувофиқи маълумоти расмӣ, қаламрави ноҳия то соли 1936 бо номи Оксу (Ёхсу) маъруф буда [85, с. 34], ба ҳайати он ҷамоатҳои Оксу (Ёхсу), Булён, Иғрон, Макеев ва Сангтӯда дохил мешуданд [39, с. 270].

Мувофиқи таҳқиқоти Ҷ.Ҳ. Талбаков ва Х.М. Муҳаббатов, ноҳияи Данғара то соли 1938 ба гурӯҳи ноҳияҳои тобег ҷумҳурӣ дохил мешуд. Дар давраҳои баъдӣ ҷойивазкунии маъмурии он чанд бор тағйир ёфт: солҳои

1944–1947 дар ҳайати вилояти Қўрғонтеппа, солҳои 1947–1955 ва 1974–1992 дар ҳайати вилояти Кўлоб қарор дошт. Аз соли 1955 то соли 1973 Данғара дубора ба зумраи ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ дохил гардид [38, с. 178].

Ф.Ф. Салимзода оид ба воҳиди маъмурию ҳудудии ноҳияи Данғара чунин менависад: «Мувофиқи маълумоти Идораи омили ноҳияи Данғара, воҳиди маъмурию ҳудудии ноҳия ҳоло аз 1 ҷамоати шаҳрак ва 8 ҷамоати деҳот иборат мебошад. Маркази маъмурии ноҳия – шаҳраки Данғара аст» [112, с. 19].

Ҳамин тавр аз нигоҳи таърихӣ, Данғара дар сарчашмаҳои гуногун бо номҳои мухталиф ёд шуда, дар тури асрҳо ҳамчун маркази муҳими фарҳангӣ ва иқтисодӣ шинохта шудааст.

Дар зербоби дуҷуми боби аввал таҳти унвони «**Марҳилаҳои асосии омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ ва ноҳияи Данғара**» масъалаҳои марбут ба раванди қорҳои бостоншиносӣ, қарағни ташаккули таҳқиқоти илмӣ ва натиҷаҳои бадастомада мавриди таҳлил қарор гирифта, марҳилаҳои асосии омӯзиши ёдгориҳо ба таври зерин гурӯҳбандӣ гардидаанд: давраи аввал, марҳилаи ибтидоии иқтишофӣ (солҳои 1942–1950); давраи дуюм, марҳилаи гузаронидани ҳафриёти мақсадноки ёдгориҳои бостоншиносӣ ва бақайдгирӣ мунтазами онҳо (солҳои 1955–1990); давраи сеюм, марҳилаи эҳё ва рушди таҳқиқоти мустақили бостоншиносӣ дар даврони истиқлоли давлатӣ (солҳои 1997–2024).

Диссертант зикр мекунад, ки таърихи халқи тоҷик бар пояи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ асос ёфта, мероси боқимондаи гузаштагон сарчашмаи муҳим барои дарки масоили иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии минтақаи Осиёи Марказӣ ва тамаддуни башарӣ ба шумор меравад. Ноҳияи Данғара яке аз воҳаҳои қадимаест, ки дар он нишонаҳои зиндагии инсон аз давраҳои ҳеле қухан, аз ҷумла аҳди санг мушоҳида мешаванд. Данғара аз ҷумлаи мавзёҳои бостонии тоҷикинишин буда, дар қаламрави он осори муҳими таърихӣ аз давраҳои гуногун ба қайд гирифта шудааст [2-М, с. 147].

Дар асоси омӯзиши маводди бостоншиносӣ, марҳилаҳои асосии омӯзиши ёдгориҳои ноҳияи Данғара ба се давра ҷудо карда мешаванд.

Давраи аввал: марҳилаи ибтидоии иқтишофӣ (1942–1950). Дар ин давра аввалин қорҳои саҳроӣ ва ҷамъоварии маълумоти муқаддамотӣ сурат гирифт. Соли 1942 экспедитсияи Институти таърих, забон ва адабиёти филиали Тоҷикистони Академияи илмҳои Иттиҳоди Шуравӣ бо роҳбарии олимони Б. И. Ниёзмӯҳаммадов, С. Бурҳонов ва П.И. Смоличев қорҳои ҷустуҷӯӣ ва сабти саҳроӣ анҷом доданд [87, с. 93-107]. Маводди бадастомада баъдтар аз ҷониби П. И. Смоличев дар шакли мақолаи алоҳида нашр гардидааст [87, с. 93- 107], ки онро метавон аввалин маълумоти ҷопшудаи илмӣ дар бораи ёдгориҳои ноҳияи Данғара арзёбӣ кард. Соли

1950 бостоншинос Н.Н. Забелина таҳқиқоти ҷустуҷӯиро идома дод, вале натиҷаҳои он ба таври мукаммал ҷоп нашуданд.

Давраи дуюм: давраи ҳафриёти мақсадноки ёдгориҳои бостоншиносӣ ва бақайдгирии онҳо (1955–1990). Ин давра яке аз марҳилаҳои фаёлтарини таҳқиқоти бостоншиносӣ дар ҳудуди Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Соли 1955 В.А. Ранов шаҳраки Пушингро мавриди омӯзиш қарор дода, инчунин дар наздикии деҳаи Қизилҷар як ёдгории нави асри сангро кашф намуд [79, с. 107]. Соли 1956 А.П. Окладников дар ноҳияи Данғара як қатор бошишгоҳҳои неолитиро дар деҳаҳои Булғени Поён, Тутқавул, Сойи Сайёд, Қизилҷар, Дашти Мазор ва чанд мавзеи дигар ба қайд гирифт [74, с. 11].

Оид ба натиҷаҳои омӯзишҳои бостоншиносӣ академик А.П. Окладников чунин менависад: «Ҳангоми омӯзиш дар ноҳияи Данғара як қатор ёдгориҳои таърихӣ ба қайд гирифта шуданд, аз ҷумла зистгоҳҳои неолитӣ дар назди деҳаҳои Булғени Поён, Тутқавул, Сойи Сайёд, Қизилҷар, Дашти Мазор (Хучаракӣ), Чашмаи Тор, Бошбулоқ ва Оби Ғичовак» [74, с. 11]. Иҷунин ӯ соли 1957 ба таҳқиқи бошишгоҳи Кӯйи-Булён оғоз намуд [76, с. 18], баъдтар, соли 1987 аз ҷониби Т.Г. Филимонова идома дода шуд [2-М, с. 148].

Диссертант менависад, ки дар солҳои 1958–1959 А.П. Окладников дар наздикии деҳаи Саргазон бошишгоҳи давраи палеолити болоро ошкор намуда, инчунин дар Ёхсу ва Хуррамзамин бошишгоҳҳои навъи маданияти Ҳисорро муайян кард [2-М, с. 148]. Солҳои 1957–1958 В.А. Ранов ва Э.А. Юркевич харобаи Тоҷиккалғаро мавриди таҳқиқ қарор доданд [80, с. 169]. Солҳои 1960 – 1961 Э.А. Юркевич бошишгоҳи Тутқавулро мавриди омӯзиши муфассал қарор дод [97, с. 148-149] дар натиҷаи ҳафриёт муайян гардид, ки ёдгории мазкур ба асрҳои VII – XII мансуб мебошад [97, с. 149].

Дар солҳои 1963–1969 таҳқиқоти бисёрқабатаи ёдгории Тутқавул ва солҳои 1966–1972 омӯзиши Шаҳраки Сайёд аз ҷониби А. Юсупов барои шинохти маданияти мезолиту неолит аҳаммияти калон пайдо карданд [100, с. 138-147]. Соли 1970 дар атрофи деҳаи Пушинг ёдгориҳои аҳди кушонӣ, қабри асримиёнагӣ ва сангнавиштаҳо кашф гардиданд, ки барои омӯзиши ҳаёти мазабӣ ва фарҳангии аҳолии давраи Кушониён мусоидат карданд [73, с. 252].

Аз соли 1972 то 1984 таҳқиқоти густурдаи ёдгориҳои аҳди бостону асримиёнагӣ дар ноҳияи Данғара идома ёфта, бозёфтҳои арзишманди таърихӣ ба даст омаданд. Солҳои 1978–1981 таҳқиқи бошишгоҳи неолити Теғузак ва қабатҳои асри биринҷӣ гузаронида шуд, ки барои омӯзиши марҳилаҳои ибтидоии тамаддуни минтақа аҳаммияти муҳим доштанд.

Соли 1978 экспедитсияи ҷанубии Тоҷикистон дар деҳаи Кангурттут ҳафриёти ёдгориҳои асри биринҷиро оғоз намуд. Дар рафти корҳои кофтуковӣ қабати неолитӣ низ ошкор гардид, ки солҳои 1987–1990 аз

ҷониби В.А. Ранов ва Т.Г. Филимонова таҳқиқ карда шуд. Соли 1990 ёдгории нави асри биринҷӣ бо номи Тошгузар кашф гардид [48, с. 74].

Дар маҷмӯъ, солҳои 1955–1990 давраи ташаккули мактаби илмии бостоншиносӣ буда, дар ин марҳила дахҳо ёдгории муҳимми таърихӣ ошкор ва ба гардиши илмӣ ворид карда шуданд.

Давраи сеюм: давраи эҳё ва рушди таҳқиқоти мустақил дар даврони истиқлол (1997–2024). Даврони истиқлоли давлатии Тоҷикистон марҳилаи нав ва муҳимми рушди илми бостоншиносӣ ба шумор меравад. Ин давра бо фаъл гардидани таҳқиқоти ватанӣ, ҷалби мутахассисони соҳа, татбиқи барномаҳои ҳифз ва тармими ёдгориҳо, инчунин густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ тавсиф мешавад. Таваҷҷуҳи давлат ва ҷомеа ба мероси таърихӣ афзуда, таҳқиқоти илмӣ хусусияти низомманд гирифт.

Солҳои 1997–1998 таҳти роҳбарии меъмор Н. Валиев ва бостоншинос Н. Ахмедов омӯзиши ёдгориҳои меъморӣи ноҳияи Данғара анҷом дода шуд [1, с. 1-7; 2, с. 1-5]. Гарчанде натиҷаҳои ин таҳқиқот пурра нашр нашудаанд, аммо онҳо барои таҳқиқоти минбаъда заминаи муҳим гузоштанд.

Дар солҳои 2006–2007 Т.Г. Филимонова омӯзиши ёдгориҳои минтақаҳои зери обанбор мемондаи НОБ-и Сангтӯда I-ро идома дод. Дар ин чараён боқимондаҳои калъаи ибтидоӣ асримиёнагии Сари Купрук, қабристони асри биринҷӣ ва чанд ёдгории дигар аз нав бозомӯзӣ шуданд [96, с. 55].

Солҳои 2007–2008 кофтукови ёдгории бисёрқабатаи Теғузак идома ёфт. Солҳои 2009–2010 бошад, вазифаи асосии экспедитсияи бостоншиносӣ таҳияи харитаи мукаммалӣ ёдгориҳои таърихӣи ноҳияи Данғара буд [96, с. 55-56]. Ин кор барои ба низом даровардани маълумоти бостоншиносӣ аҳамияти калони илмӣ дошт.

Соли 2018 таҳти роҳбарии академик Ю.Я. Якубов дар деҳаи Пушинг боқимондаи хумдони хиштпазии асрҳои XIII–XVII мелодӣ кашф ва таҳқиқ гардид. Маълум шуд, ки аз ҳамин хумдон барои сохтмони як қатор иншооти таърихӣи минтақа хиштҳо истифода шудаанд. Соли 2019 экспедитсияи муштаракӣ Тоҷикистону Фаронса таъсис ёфта, таҳқиқи ёдгориҳои давраи Юнону Бохтарио оғоз намуд [105, с. 112]. Дар натиҷа, дар мавзёҳои Ғичовак, Паркамҷӣ, Золи Зард ва дигар минтақаҳо бозёфтҳои арзишманд ба даст омаданд.

Дар шароити пандемияи COVID-19 дар соли 2020 таҳқиқоти байналмилалӣи бостоншиносӣ маҳдуд гардиданд, аммо бо вучуди ин, таҳқиқоти топографияе, ки аз ҷониби мутахассисони тоҷик гузаронида мешуданд, қатъ нагардиданд [68, с. 196].

Аз соли 2021 таҳқиқоти бостоншиносӣ дар шаҳраки Золи Зард идома дода шуданд, ки дар се объекти асосии шаҳрак амалӣ гардиданд. Таҳқиқоти анҷомдодашуда имкон доданд, ки тасаввурот оид ба омӯзиши низомӣи мудофиавӣ, сохтори меъморӣю банакшагирӣ ва таърихи маскуншавӣи шаҳрак ба таври назаррас густариш дода шавад [68, с. 197–200].

Соли 2022 экспедитсияи муштираки Тоҷикистону Фаронса таҳқиқотро идома дод, ки дар рафти он усулҳои муосири геофизикӣ истифода шуданд. Истифодаи усулҳои муосири геофизикӣ имконият фароҳам овард, ки сохтори меъморӣ банақшагирии ёдгори ва ҷойгиршавии қабатҳои фарҳангии он дақиқ карда шавад. Таҳқиқоти анҷомдодашуда нишон доданд, ки ёдгории Золи Зард ба қатори ёдгориҳои бостоншиносии бисёрқабата дохил шуда, дорои арзиши баланди илмӣ ва аҳаммияти байналмилалӣ мебошад [69, с. 285–307].

Дар маҷмӯъ, давраи солҳои 1997–2024 бо чанд хусусияти муҳим фарқ мекунад: тақмил ва густариши таҳқиқоти илмӣ, ҳифз ва муаррифии мероси фарҳангӣ, истифодаи усулҳои муосир ва кашфи марказҳои нави таърихӣ. Таҳқиқоти анҷомёфта собит намуданд, ки ноҳияи Данғара яке аз марказҳои қадимтарини тамаддун дар ҷануби Тоҷикистон ба шумор меравад.

Ҳамин тавр, даврони истиқлол барои бостоншиносии тоҷик марҳилаи эҳё, рушди касбӣ ва ҳамгироии байналмилалӣ гардид. Дар марҳилаи муосир яке аз вазифаҳои асосии муҳаққиқон ҳифз намудани натиҷаҳои бадастомада ва идомаи омӯзиши мероси нодири таърихӣ кишвар ба ҳисоб меравад.

Зербоби сеюми боби аввал **«Шарҳи топонимӣ ва масоили санагузории ёдгориҳои таърихӣ ноҳияи Данғара»** ном дошта, ба таҳлили пайдоиши топонимии «Данғара», инчунин масоили санагузории ёдгориҳои бостоншиносӣ дар асоси маводди таҳқиқоти бостоншиносӣ, ки дар доираи ҳамин зербоб бараси мешаванд бахшида шудааст.

Ба андешаи дисертант як қисми таркибии луғавии забонро ташкил дода, мувофиқи қонуниятҳои он инкишоф меёбад. Аз ин рӯ, топонимика ба қатори бахшҳои забоншиносӣ дохил мешавад. Ҳамзамон, азбаски номҳои ҷуғрофӣ табиӣ ва фазоии худудро инъикос мекунанд, топонимика ба илмҳои ҷуғрофӣ низ мансуб аст. Барои ифодаи категорияҳои гуногуни номҳои ҷуғрофӣ дар топонимика ислоҳоти махсус истифода мешавад, ба монанди гидронимҳо (номҳои объектҳои обӣ) ва оронимия (номҳои релеф) истифода мегарданд.

Топонимикаи ноҳияи Данғара бахши муҳими таърихи ҷуғрофӣ ва фарҳангии минтақа ба шумор меравад. Номи «Данғара» дар сарчашмаҳои ҳаттӣ кам зикр шудааст, бинобар доир ба шарҳи пайдоиши он бештар ба таҳлили забонӣ ва маълумоти бостоншиносӣ таъя карда шудааст. Дар байни олимони оид ба маънои ин вожа ақидаҳои гуногун мавҷуданд.

Академик Ю.Я. Якубов дар таҳлили этимологии номи «Данғара» бо истифода аз маълумоти луғавии забонҳои қадимаи ориёӣ ва бо дарназардошти ҷойгиршавии ҷуғрофии минтақа масъалаи мазкурро мавриди баррасӣ қарор додааст. Академик Ю.Я. Якубов оид ба вожаи «Данғара» чунин менависад: «Номи Данғара метавонад реша дар забони сокинони қадими соҳилҳои Баҳри Сиёҳ - яъне аҳди охири дошта бошад, ки дар он вожаи “don” маънои “об” ва “ghar” маънои “кӯҳ”-ро ифода

мекунад» [107; 2-М, с. 148]. Аз ин рӯ, вожаи «Данғара» метавонад маънии «оби кӯҳӣ» ё «оби баромада аз доманаи кӯҳ»-ро ифода намояд.

Ин шарҳ, махсусан, ба ҷуғрофиёи шимоли ноҳияи Данғара рост меояд, ки он минтақа бо доманакӯҳҳои сабзпӯш, аз ҷумла, қаторкӯҳҳои Гули Зиндон, Санглох, Сарсаряк ва Мористон (Чилантов) ихота шудааст. Дар гузашта ин кӯҳсорҳо бо ҷангалзорҳои зич пӯшида буданд ва имрӯз ҳам дар қуллаҳои онҳо боқимондаҳои чунин ҷангалҳо вучуд доранд. Дар ин доманакӯҳҳо чашмаҳои зиёд мавҷуд буд, ки шояд бо мафҳуми «оби кӯҳӣ» иртибот дошта бошанд.

Бархе забоншиносон, аз ҷумла В. С. Расторгуева ва Д. И. Эделман, бар он назаранд, ки вожаи *dhana* дар забонҳои ориёӣ қадим маънои «замини хушк» ва *ghar* маънои «гарм», «сузон»-ро ишора мекунад. Ин шарҳ бештар ба қисми ҷанубии Данғара, ки дорои иқлими гарму хушк аст, мутобиқат мекунад. Ҳар ду ақида заминаи илмӣ дошта, шароити табиӣ минтақа онҳоро тасдиқ менамояд.

Дар байни мардум ривояти дигаре низ мавҷуд аст, ки гӯё номи Данғара аз ибораи «дона-ғара», яъне «ғарами гандум» сарчашма гирифтааст. Ин фарзия аз машғулияти анъанавии аҳолии маҳаллӣ кишоварзӣ ва ғаллапарварӣ бармеояд.

Дар диссертатсия зикр гардидааст, ки таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки ҳудуди ноҳияи Данғара аз давраҳои хеле қадим макони зисти инсон будааст. Қадимтарин ёдгориҳо ба давраи палеолити боло (50–40 ҳазор сол пеш) мансуб буда, дар мавзёҳои Булғени Боло, Сойи Саёд ва Оғзикичик ба қайд гирифта шудаанд [101, с. 85–86]. Бошишгоҳи Оғзикичик аз ҷумлаи муҳимтарин ёдгориҳои ин давра ба шумор меравад. Дар он олоти сангин, устухонҳои ҳайвонот ва нишонаҳои зиндагии инсонҳои қадим пайдо гардидаанд, ки ин ёдгориҳои нисбат ба ёдгориҳои дигари ғирду атроф низ беназир аст [77, с. 100].

Дар ҳазораи VI–IV пеш аз мелод дар соҳилҳои дарёи Вахш қабилаҳои маданияти Ҳисор зиндагӣ мекарданд. Бошишгоҳҳои Тутқаул, Сойи Сайёд, Теғузак ва Кангурттут намунаҳои равшани ин маданият мебошанд [82, с. 14–16]. Ин мавзёҳо аз муҳимтарин марказҳои неолитии Осиёи Марказӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар охири ҳазорсолаи III ва аввали ҳазорсолаи II пеш аз мелод дар Осиёи Марказӣ фарҳанги асри биринҷӣ ташаккул ёфт, ки бо номи «Мачмаи бостоншиносии Бохтару Марғиёна» маъруф аст [108, с. 174]. Нишонаҳои он дар қабристони Қуруқсой ва деҳаи Ғичовак пайдо шудааст. Ёдгориҳои Кангурттут ва Теғузак ба асрҳои XV–XI пеш аз мелод тааллуқ дошта, рушди кишоварзӣ ва ҷорводориро инъикос менамоянд. Инро осори зарфҳои хоси сафолӣ намуди зарфи дастисоз, кордҳои биринҷӣ ва дигар ашёи хос тасдиқ мекунанд [59, с. 121].

Давраи аввали асри оҳан (асрҳои IX–VII пеш аз мелод) бо шаҳракҳои калони маҳаллӣ тавсиф мегардад. Дар замони салтанати Ҳахоманишиён

Данғара яке аз минтақаҳои муҳими Бохтар ба ҳисоб мерафт. Дар деҳаҳои Булғени Поён ва Пушинг осори ин давраро, бостоншиносон ба даст овардаанд [92, с. 122].

Дар давраи Юнону Бохтарӣ ва Кушониён (асрҳои III пеш аз мелод – III мелодӣ) Данғара маркази муҳими шахрсозӣ гардид. Шаҳракҳо дар наздикии Пушинг, Маликова, Хушдилои ва Ёҳсу вучуд доштанд. Сиккаҳои шохони юнону бохтарӣ ва кушонӣ [26, с. 14-21; 59, с. 122], ки дар ҳудуди ноҳия ёфт шудаанд, аз рушди тичорат шаҳодат медиҳанд.

Дар асрҳои миёна (VI–XII) Данғара ба мулки Хуттал дохил гардида, ки ҷузъи давлати Сомониён махсуб мешуд, дохил гардида сарчашмаҳои хаттии замони Сомонин аз Пули Сангин ва шаҳри Тамлиот ёд мешавад [62 с. 120]. Ёдгориҳои муҳими ин давра, Хусравқалъа, Сари Купрук ва шаҳри Тамлиёт мебошанд. Зерсутунҳои кандакоришуда бо навиштаҷоти арабӣ ва макбараҳои меъморий аз рушди фарҳангии минтақа шаҳодат медиҳанд.

Ҳамлаи муғул дар асри XIII ба рушди шаҳрҳои Данғара зарбаи шадид расонд. Бо вучуди ин, дар давраи Темуриён зиндагӣ дубора эҳё гардида, тичорат ва гардиши пулӣ ғаёл шуд. Сиккаҳои сершумори давраи Темурӣ, ки дар ҳудуди ноҳияи Данғара ёфт шудаанд, робитаҳои тичоратии Хуттал ва мутаносибан, ноҳияи Данғара ба гардиши тичорати байналмилалӣ дар каламрави васеи империяи Темуриён шомил буданд [26, с. 39-40].

Дар асрҳои XVIII–XIX шаҳракҳои Данғара ва Сангтӯда ғаёл буданд. Макбараҳои Мавлоно Тоҷиддин, Ҳоча Зариф ва Ҳоча Шақиқи Балхӣ намунаҳои барҷастаи меъморӣ ин давра мебошанд. Дар охири асри XIX маркази маъмурии минтақа деҳаи Ёҳсу ба ҳисоб мерафт. Баъдтар маркази маъмурӣ ба Данғара кӯчонида шуд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти топонимикӣ ва бостоншиносии ноҳияи Данғара шаҳодат медиҳанд, ки ин минтақа ба қатори қадимтарин марказҳои ташаккули таърихӣ фарҳангии тоҷикон дохил мешавад. Аз давраи палеолит то замони муосир ҳудуди ноҳияи Данғара яке аз марказҳои ташаккули муносибатҳои фарҳангӣ, ҳоҷагӣ ва иҷтимоӣ боқӣ мондааст. Омӯзиши маҷмуии номҳои ҷуғрофӣ ва санагузори ёдгориҳои бостоншиносӣ имкон медиҳад, ки рушди таърихӣ ин минтақа амиқтар дарк карда шуда, ҷойгоҳи он дар таърихи кишвар равшантар муайян гардад.

Ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара сарчашмаи муҳими омӯзиши рушди фарҳангии минтақа, равандҳои муҳоҷиратӣ, робитаҳои иқтисодӣ ва ташаккули анъанаҳои иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд. Омӯзиши минбаъдаи онҳо барои ҳифз ва муаррифии мероси таърихӣ Тоҷикистон аҳамияти бузург дорад.

Боби дуюми диссертатсия «**Ёдгориҳои бостоншиносии асримиёнагии ноҳияи Данғара**» номгузори шуда он аз чор зербоб иборат мебошад.

Зербоби аввали боби дуюм «**Ёдгориҳои бостоншиносии ибтидоӣ асрҳои миёнаи ноҳияи Данғара (асрҳои III–VIII)**» ном дошта, ба масоили

фарҳанги моддии давраи асримиёнагии барвакт (асрҳои III–VIII мелодӣ), аз ҷумла натиҷаи таҳқиқоти ёдгориҳои Сари Купрук, маҷмааи Кампиртеппа, Дунчагтеппа, Духтарқалъа ва Гирдоб 1 баҳшида шуда, онҳо мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтаанд.

Диссертант қайд мекунад, ки давраи асримиёнагии барвакт (асрҳои III–VIII мелодӣ) яке аз марҳилаҳои муҳими таърихи Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Ин давра бо ташаккули низомҳои нави сиёсӣ ва иҷтимоӣ, рушди шаҳрсозӣ, густариши робитаҳои тиҷоратӣ ва фарҳангӣ тасниф мешавад. Нохияи Данғара дар ин давра ҳамчун маркази муҳими аҳолинишин бо мавқеи мусоиди ҷуғрофӣ ва наздикӣ ба роҳҳои тиҷоратӣ нақши назаррас бозидтааст. Осори моддии боқимонда, аз ҷумла қалъаҳо, манзилгоҳҳо, зарфҳои сафолӣ ва дигар ашёҳо аз мавҷудияти ҷомеаи муташаккил гувоҳӣ медиҳанд.

Яке аз муҳимтарин ёдгориҳои ин давра – **Сари Купрук** мебошад. Ин ёдгори дар деҳаи Сангтӯда ҷойгир буда, дорои аҳаммияти бузурги таърихӣ ва меъморий аст.

Ёдгори дар нақша шакли наздик ба росткунҷа мебошад, ки аз самти шимол ба ғарб бо дарозии 230 метр тул кашидааст. Пахноии он дар қисмати шимолӣ 20 метр ва дар ҷанубӣ 90 метрро ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки ёдгори дар болои теппаи сангини табиӣ, дар канори ҷарӣ бунёд гардида буд, ки онро шохобе аз дарё аз соҳил ҷудо менамуд. Аз нигоҳи стратегӣ мавқеи ёдгори хеле мувофиқ интиҳоб шудааст. Аз як тараф, он дар минтақаи нисбатан ҷудогона ҷойгир буда, аз ҷониби дигар, имкони ташкили гузаргоҳи муносиб аз болои дарёи Вахшро фароҳам меовард. Баъдтар дар ҳамин мавзё пуле сохта шуд, ки номи ёдгори низ аз он гирифта шудааст. Худи пул то ибтидои асри XX мавриди истифода қарор дошт [94, с. 78].

Нахустин бор соли 1991 аз ҷониби И.А. Маслов таҳқиқ гардида, даҳ хучра, сиккаҳо, ашёи филизӣ ва миқдори зиёди сафолпораҳо кашф гардиданд [3, с. 1-9].

Қобили зикр аст, ки дар ҷараёни қорҳои бостоншиносии соли 1991 дар ёдгории таърихии Сари Купрук як қатор бозёфтҳои арзишманд муайян ва таҳқиқ гардиданд, ки онҳо аз ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва низомии мудофиавии аҳоли дар давраҳои гуногуни таърихӣ шаҳодат медиҳанд. Дар қабатҳои гуногуни фарҳангии ёдгори миқдори зиёди сиккаҳои ёфт шуданд, ки барои муайян намудани қабати ёдгори ва омӯзиши робитаҳои соқинони он бо минтақаҳои ҳамҷавор аҳаммияти муҳим илмӣ доранд. Соли 1991 ҳангоми таҳқиқи ёдгори аз ҳудуди он панҷ сиккаи мисӣ ва як сиккаи нуқрагӣ дарёфт гардид. Хусусиятҳои зоҳирӣ ва рамзии онҳо аз ба давраҳои гуногуни таърихӣ шабоҳат медиҳанд [3, с. 8].

Марҳилаи дууми таҳқиқот соли 2006 аз ҷониби Т.Г. Филимонова М.Р. Аҳмедзянов гузаронида шуд [94, с. 77-78]. Дар рафти қорҳои бостоншиносӣ аз ёдгори сафолпораҳо, сиккаҳо ва дигар ашёи фарҳанги

моддӣ ошкор гардиданд, ки барои муайян намудани санаи ёдгорӣ мусоидат намуданд.

Дар асоси бозёфтҳои бостоншиносӣ ду фарзия оиди санагузори ёдгорӣ пешниҳод шудааст: дар асоси бозёфтҳои сафолӣ ва дигар ашёи рӯзгор, ёдгорӣ ба асрҳои VII–X мансуб дониста мешавад, аммо дар асоси сиккаҳои ба дастамада санаи ёдгорӣ ба асрҳои V–X мансуб аст [4-М, с. 131].

Ёдгории таърихӣ Сари Купрук яке аз намунаҳои барҷастаи меъмории мудофиавӣ ва маъмурии давраи ибтидои асримиёнагӣ дар ҷануби Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Аз ин, сохтор, сохтор, мавқеи ҷуғрофӣ ва аҳаммияти стратегӣ он мақоми онро ҳамчун маркази муҳимми таърихӣ муайян намудааст. Таҳқиқоти солҳои 1991 ва 2006 ба таври равшан нишон медиҳанд, ки маводи ба дастамада аз ёдгорӣ сарчашмаи муҳимми омӯзиши таърихи сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии ноҳияи Данғара мебошад.

Ёдгории дигар, **мачмааи Кампиртеппа** мебошад, ки аз диҷ, шаҳристон ва қабристон иборат аст. Ин мачмаа бори аввал соли 1942 аз ҷониби П.И. Смоличев таҳқиқ гардидааст [87, с. 100], ёдгорӣ баъдан аз ҷониби Е.П. Денисов ва Т.Г. Филимонова таҳқиқ гардид. Натиҷаҳои таҳқиқот дар ин ёдгори нишон дод, ки Кампиртеппа ба асрҳои III–VIII тааллуқ дорад [95, с. 76], ҳамчун маркази аҳолинишин ва маъмурий истифода мешудааст. Дар ин ҷо зарфҳои гуногуни сафолӣ, боқимондаҳои биноҳо ва дигар ашёи арзишманд пайдо шудаанд, ки асоси хронологии қабатҳои мадании ёдгорию нишон медиҳад.

Мачмааи Кампиртеппа на танҳо як ёдгории таърихӣ, балки як осори гаронбаҳои бостоншиносӣ мебошад, ки зиндагии ниёғони моро дар ибтидои асрҳои миёнаи инъикос мекунад. Бо ҷойгиршавии стратегӣ, усули шаҳрсозӣ ва бозёфтҳои бостонӣ, ин макон ҳамчун маркази муҳимми таърихӣ боқӣ мемонад. Муҳофизат ва омӯзиши ин ёдгорӣ барои дарки таърихи тамаддуни минтақаи Данғара ва Тоҷикистон дар асрҳои III–VIII мелодӣ аҳаммияти хоса дорад.

Ёдгории Дунчагтеппа дар ҳудуди ҷамоати деҳоти Пушкин, дар деҳаи Паркамчӣ ҷойгир буда, бори аввал аз ҷониби бостоншинос П. И. Смоличев сабт шудааст [87, с. 102], ёдгории мазкур соли 1975 аз ҷониби Е.П. Денисов таҳқиқ гардид. Дар натиҷаи кӯшишҳои зарфҳои калон ва хумҳои гуногун ёфт шуданд, ки ба асрҳои VII–VIII мансуб мебошанд [95, с. 78].

П.И. Смоличев доир ба ёдгории мазкур чунин менависад: «Ин ёдгорӣ эҳтимолан ҳамчун бурҷи дидбонии Духтарқалъа хизмат мекард, ҳарчанд шакли мудаввар надошт. Ҳангоми таҳқиқоти бостоншиносӣ соқинони маҳаллӣ ба муҳаққиқ устухондон (оссуария), яъне зарф ё сандуқчаи махсус барои ҷамъоварии устухонҳои инсонро пешниҳод намуданд. Устухондон аз сафол сохта шуда, шакли байзавӣ дошта, андозаҳои он 0,6 м дарозӣ, 0,35 м паҳноӣ ва 0,23 м баландиро ташкил медод. Дар дохили он боқимондаҳои устухон ва ҳокистар мавҷуд буданд» [87, с. 104].

Ёдгории Духтарқалъа дар ҳудуди деҳаи Паркамчӣ чойгир буда, он аз тарафи П.И. Смоличев ба кайд гирифта шудааст [87, с. 101]. П.И. Смоличев оид ба ёдгории Духтарқалъа чунин менависад: «Ёдгории Духтарқалъа дар болои теппаи табиӣ, дар поёни Сойи Хами Челоно воқеъ аст, ки то ҳол дар ин мавзеъ боқимондаҳои қалъа маҳфуз мондаанд. Дар сатҳи замин, нишебиҳо ва доманаи теппа пораҳои сафолҳои сирдор ва бо рангҳои гуногун ороёфта ба микдори зиёд дучор меоянд» [87, с. 101].

Ёдгорӣ бори дуюм аз ҷониби бостоншинос Е. П. Денисов соли 1974 мавриди таҳқиқ қарор дода шуд [56, с. 221], гарчанде ковишҳои бевоситаи бостоншиносӣ дар он гузаронида нашудаанд, маводди рӯзаминӣ мавҷудияти манзили асримиёнагиро тасдиқ мекунад. Ин ёдгорӣ то имрӯз пурра таҳқиқ нашудааст ва таҳқиқоти мукамалро талаб менамояд.

Ёдгории Гирдоб 1, ки соли 1982 аз ҷониби Т.М. Атахонов таҳқиқ шудааст [44, с. 325–326], ба қатори маҳалҳои аҳолинишини асримиёнагии ноҳияи Данғара дохил мешавад. Дар ёдгорӣ микдори зиёди сафолпораҳо ошкор гардиданд, аммо то имрӯз ҳафриёти пурраи бостоншиносӣ дар он гузаронида нашудааст.

Диссертант кайд менамояд, ки таҳқиқ ва омӯзиши илмӣ ёдгории «Гирдоб 1» ба самтҳои муҳимми илмӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ таъсиргуздор буда, дар барқарор намудани тасвири дақиқи тамаддуни асримиёнагии Данғара ва, дар маҷму Тоҷикистон нақши калидӣ мебозад. Бо ташкили таҳқиқоти низомӣ ва фарогир дар ин ёдгорӣ, на танҳо як саҳифаи норавшани таърих равшан мегардад, балки барои наслҳои оянда низ як манбаи муҳимми дониш ва ҳувияти миллӣ фароҳам меояд.

Зербоби дуҷуми боби дуҷуми диссертатсия «**Ёдгориҳои бостоншиносии асрҳои IX–XII ноҳияи Данғара**» ном дошта, он оид ба масоили давраи асримиёнагии мутараққӣ (асрҳои IX–XII), аз ҷумла ёдгориҳои Қалъаи Чортеппа, ёдгории Тоҷикқала ва маҷмааи ёдгориҳои Иттиҳод 1–5 (Четерган 1–5)-ро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додааст.

Дар диссертатсия зикр гардидааст, ки ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара дар асрҳои IX–XII яке аз муҳимтарин ёдгориҳои таърихӣ ва меъморӣ минтақа ба ҳисоб мераванд. Дар байни онҳо қалъаи Чортеппа, Тоҷикқалъа ва маҷмааи Иттиҳод 1–5 (Четерган 1–5) аҳамияти хоса доранд, ки дарки равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии давраи асримиёнагӣ ва ташаккули шаҳрсозӣ дар воҳаи Данғараро фароҳам меоранд.

Қалъаи Чортеппа, воқеъ дар ҷанубу шарқи деҳаи Себистон, аз ду қисм, қалъа ва деҳистон иборат буда, бори аввал солҳои 1974–1975 аз ҷониби бостоншинос Е.П. Денисов таҳқиқ шудааст. Тибқи таҳлилҳои анҷомшуда, қалъа дорои шакли чоркунча буда, андозаи он аз 18,5 то 25 метрро ташкил медиҳад. Дар ҳар як кунҷи ин иншооти дифоӣ бурҷҳо чойгир буда, баландии онҳо дар ҳудуди 2,5 то 3,5 метр муайян шудааст [61, с. 96].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки қалъа ба асрҳои X–XII мансуб буда, бо бурҷҳои чоркунча, ки дар кунҷҳои он ҷойгир шудаанд, сохтори дифоии устувор дошт [58, с. 97]. Бозёфтҳои сафолӣ ва дигар ашёҳои рӯзгор нишон медиҳанд, ки ёдгори дар як давраи дарози истифода ва рушди фарҳангӣ қарор дошта, ҳатто ба асрҳои XVI–XVIII ҳам дахл дорад. То ҳол ёдгори пурра омӯхта нашудааст ва таҳқиқоти баъдӣ метавонанд маълумоти муҳимро дар бораи таркиб, истифодаи зарфҳо ва расму оинҳои марбут ба онҳо дар давраҳои мухталиф дар бар гирад.

Дар маҷмуъ, зарфҳои сафолие, ки аз Чортеппа пайдо шудаанд, дар муқоиса бо дигар ёдгориҳои бостоншиносӣ хеле камшумор ва оддӣ мебошанд. Роҷеъ ба зарфҳои сафолии дарёфтшуда Денисов, Е.П. чунин менависад: «Қариб ҳамаи зарфҳои сафолии дарёфтшуда дастисоз буда, онҳо аз кӯзаҳо (ду навъи гуногун: танай гирд ва нокшакл), деғҳо бо ду дастаки ҳалқашакл ва зарфҳои минётурӣ иборатанд, ки аз ҷиҳати шакл ва таносуб ба деғҳо, пиёлаҳо ва тағораҳо монанд мебошанд. Ғайр аз ин, дар байни дигар маснуоти сафолӣ як сарпӯши хурд бо қутри 9 см ва дастаки амудии ҳамвор ҷолиб аст» [61, с. 100]

Дар маҷмуъ, сафолҳои бадастомада таърихи ёдгориҳо ба асрҳои X–XII мелодӣ ва асрҳои XVI–XVIII мелодӣ нисбат медиҳанд. Ин бозёфтҳо нишон медиҳанд, ки ёдгори дар як давраи дарози истифода ва рушди фарҳангиро дар бар мегирад.

Қалъаи Чортеппа як ёдгории барҷастаи фарҳангии моддӣ ва намунаи равшани шаҳрсозии асрҳои миёна дар ҷануби Тоҷикистон ба шумор меравад. Бозёфтҳо ва таҳқиқи анҷомшуда имкон медиҳанд, ки ҷанбаҳои то кунун қамомӯхташудаи ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии сокинони ин минтақа дар марҳалаҳои гуногуни таърихӣ рушан гарданд.

Дар робита ба аҳамияти илмию фарҳангии ёдгории мазкур, зарур аст, ки қорҳои таҳқиқи бостоншиносӣ бо риояи талаботи муносири илмӣ идома ёбад, то таърихи Қалъаи Чортеппа қомилан ошкор ва ҳифз карда шавад.

Тоҷикқалъа дар ҳудуди ҷамоати деҳоти Исмат Шарипов, дар самти ҷанубии деҳаи Булғени Поёни ноҳияи Данғара, дар қанори шохроҳи Душанбе–Кӯлоб ҷойгир шудааст [40, с. 121]. Ёдгории дорои нақшаи қариб мудаввар буда, самти ғарбии он то андозае тул қашидааст. Баландии боқимондаи қалъа ба 14 метр мерасад ва андозаи шакли болоии он 100 × 100 метрро дар бар мегирад. Ин ёдгори бори аввал солҳои 1957–1958 дар раванди қорҳои таҳқиқи гурӯҳи омӯзиши палеолитии Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон (ТАЭ), ки таҳти роҳбарии академик А. П. Окладников ба қайд гирифта шудааст. Ҳангоми анҷоми кофтукови маҳалли неолитии наздики деҳаи Кӯи Булиён, бостоншиносон В. А. Ранов ва Э. А. Юркевич мавқеи Тоҷикқалъаро ҳамчун як ёдгории асримиёнагӣ муайян намуда, таҳқиқи ибтидоиро дар он ба роҳ монданд.

Бостоншинос В.А. Ранов оид ба ёдгории Тоҷикқалъа чунин менависад: «То имрӯз дар ҳудуди ёдгории Тоҷикқалъа танҳо чор гӯрхонаи таҳқиқӣ дар доираи ҳафриёти бостоншиносӣ, ки солҳои 1957–1958 гузаронида шудаанд, мавҷуданд. Дар баробари ин, танҳо чор гӯрхонаи иловагӣ – се адад дар ҳудуди қалъа ва яке дар масофаи тахминан 50 метр дар шимолу ғарби он кофта шудаанд. Бо тақия ба натиҷаҳои бадастомада аз ин ҳафриёт метавон ба ҳулоса омад, ки сафолҳои сирдор, ки ҳам аз сатҳи рӯи замин ва ҳам аз дохили ҷоҳҳо ҷамъоварӣ шудаанд, маҷмӯи нисбатан мураккаби порчаҳои ба давраҳои гуногун тааллуқдоштаре ташкил медиҳанд ва аз давраи антиқа оғоз ёфта, то охири асрҳои миёна (асрҳои X–XII) идома меёбанд» [80, с. 169].

Бо вучуди ин, то имрӯз қорҳои бостоншиносӣ дар қалъаи мазкур ба таври зарурӣ анҷом нашудааст. Аз рӯи тарҳрезии меъморӣ, Тоҷикқалъа ҳамчун шаҳраки классикии асримиёнагӣ шинохта мешавад, ки масоҳати умумии он тақрибан 11 гектарро ташкил медиҳад ва мансуб ба асрҳои X–XII мелод мебошад.

Диссертант қайд мекунад, натиҷаҳои таҳқиқи бостоншиносӣ дар ёдгории мазкур исбот мекунад, ки ин минтақа як ҷузъи муҳимми фазои фарҳангӣ-таърихӣ Хутгал мебошад ва дорои захираҳои арзишманди бостоншиносӣ аст. Дар ин замина, ёдгории Тоҷикқалъа ҳамчун намунаи барҷастаи шаҳраки бисёрасра аҳаммияти зиёд ва пурмаҳсул дар соҳаи илм, таърих ва фарҳанг дорад. Ёдгории Тоҷикқалъа гувоҳ аст, ки Данғара дорои маҷмааи ёдгориҳои таърихӣ аст, ки на танҳо пайдарпайии таърихӣ аз давраҳои пеш аз ислом то асрҳои миёнаи исломиро инъикос менамоянд, балки заминаи таҳқиқоти баъдӣ таърихӣ ва фарҳангии Тоҷикистонро низ фароҳам меоранд.

Маҷмааи ёдгориҳои Иттиҳод 1–5 (Четерган 1–5). Яке аз соҳаҳои муҳимми таҳқиқоти бостоншиносии марбут ба давраи асрҳои миёна дар ноҳияи Данғара маҷмааи ёдгориҳои бостоншиносии Иттиҳод 1–5 (Четерган 1–5) ба шумор меравад. Маҷмааи Иттиҳод 1–5 (Четерган 1–5) дар самти ғарбу ҷануби ноҳия ва дар дохили як дараи маҳаллӣ ҷойгир аст [92, с. 79].

Қобили зикр аст, ки дар асоси таҳлили андоза, тарҳбандӣ ва мавқеи стратегияи онҳо, ҷорто аз ин қалъаҳо аз ҷониби муҳаққикон ҳамчун нуқтаҳои назоратӣ ва посгоҳҳои муҳофизатӣ (донжонҳо) муайян шудаанд. Қалъаи панҷум, ки дар қисми ҷанубии ин занҷири қалъаҳо ҷойгир мебошад, дорои нишонаҳои боқимондаи шаҳристон ва қорвонсарой буда, тавассути ҳафриётҳои бостоншиносӣ муайян гардидааст. Мавҷудияти чунин унсурҳои шаҳрсозӣ нишон медиҳад, ки ин қалъа ҳамчун маркази муҳими маъмурӣ, иқтисодӣ ва дифоӣ дар низоми қалъавии водии Иттиҳод фаъолият доштааст. Бо дарназардошти аҳаммияти ҷуғрофӣ ва сохтори муназзами ҷойгиршавии ёдгориҳо, маҷмааи Иттиҳод 1–5 яке аз манбаъҳои муҳимми омӯзиши равандроҳои таърихӣ фарҳангии минтақа дар асрҳои миёна ба ҳисоб меравад [94, с. 80].

Корҳои ибтидоии омӯзиши бостоншиносӣ дар Иттиҳод 1–5 бори аввал соли 1977 аз ҷониби бостоншинос Е. П. Денисов анҷом дода шудааст [62, с. 94]. Бо вучуди нокифоя будани маълумоти аввалия, соли 2009 дар доираи таҳияи харитаи бостоншиносии ноҳияи Данғара, ин водӣ аз ҷониби Т. Г. Филимонова ва М. Р. Ахметзянов дубора мавриди омӯзиш қарор гирифт [95, с. 55]. Ин маҷмаа аз панҷ қалъа иборат буда, дар муҳити табиӣ водӣ занҷирвор ҷойгир шудааст. Қалъаҳои Иттиҳод 1, 2 ва 3 дар баландии теппаҳо ҷойгир буда, бо хусусиятҳои меъморӣ тарҳрезии худ фарқ мекунанд. Дар ҳудуди онҳо иншооти гирдшакл, инчунин боқимондаҳои таҳкурсии деворҳои сангӣ ва хиштӣ, ҷойгир шудаанд. Иттиҳод 4 ва 5 бо деворҳои мустаҳкам, ки бо хишти хом ва пухта бунёд шудаанд, маъруф мебошанд [95, с. 81–82].

Ёдгориҳои бостоншиносии асрҳои IX–XII мелодӣ дар ноҳияи Данғара на танҳо аҳаммияти мудофиавӣ, балки аҳаммияти муҳими илмӣ барои омӯзиши рушди иқтисодӣ, робитаҳои тичоратӣ ва равандҳои шахрсозӣ дар Осиёи Марказӣ доранд. Омӯзиш ва ҳифзи минбаъдаи онҳо барои дарки таърихи мураккаби минтақа ва рушди фарҳанги моддии асримиёнагӣ аҳаммияти истисноӣ дорад. Ин ёдгориҳо хусусиятҳои ҳаёти аҳоли, сатҳи маҳорати меъморӣ ва рушди фарҳанги давраи асримиёнаро инъикос намуда, инчунин шаҳодат медиҳанд, ки ноҳияи Данғара ҳамчун ҳудуди стратегӣ ва маркази фарҳангӣ дар давраҳои таърихии асрҳои миёна мавқеи хоса дошт.

Зербоби сеюми боби дуюми диссертатсия “Ёдгориҳои бостоншиносии асримиёнагии баъдина (асрҳои XIII–XVIII)” ном дошта дар он оид ба таҳқиқи шаҳраки қадимаи Данғара, хумдони хиштпазӣ ва ёдгории Хусравқалъа маълумот дода мешавад.

Дар ин зербоби диссертатсия натиҷаи таҳқиқи бостоншиносон мавриди баррасӣ қарор дода шуда, дар ин замина қайд карда мешавад, ки **харобаи шаҳраки қадимаи Данғара** яке аз муҳимтарин ёдгориҳои асримиёнагии охири ҷануби Тоҷикистон ба шумор меравад, ки муҳити шахрсозӣ ва фарҳанги асрҳои XIII–XVIII-ро инъикос менамояд. Қисми зиёди ин ёдгортӣ дар солҳои 1970-ум дар натиҷаи сохтмони манзилҳои нави истиқоматӣ нобуд гардиш, вале арзиши таърихии он ба шарофати тавсифи муфассали бостоншинос П.И. Смоличев то андозае таҳқиқ шудааст [87, с. 93]. Шаҳрак дар соҳили рости роҳи Данғара–Кангурт ҷойгир буда, масоҳати умумии он беш аз 50 гектарро ташкил медод [5-М, с. 293].

Шаҳраки қадима аз се бахши асосӣ – диж, шаҳристон ва работ иборат буд. Диж дар қисмати шимолу шарқии шаҳрак ҷойгир шуда, бо девори мустаҳками дифойи ихота мегардид [87, 94].

Шаҳраки қадим аз се бахши асосӣ диж (қалъаи ҳокимнишин), шаҳристон ва работ иборат буд. Диж дар қисми шимолу шарқии шаҳристон ҷойгир шуда, майдони тақрибан 70×70 метрро ишғол мекард. [87, с. 94].

Соли 2012 хангоми ҳафрии бостоншиносӣ дар ин минтақа, таҳти роҳбарии Т.Г. Филимонова, боқимондаҳои сохтмони хумдони хиштпазӣ ошкор гардиданд. Деворҳои ин сохтмон аз хишти пухта сохта шуда, фарши он бо хишти мураттаб орошта гардида буд. Бо вучуди ин, хулосабарории дақиқ дар бораи вазифаи аслии ин иншоот анҷом дода нашуд. Баъдтар, дар натиҷаи таҳқиқоти иловагии олимони Ю. Якубов, М. Азизов ва С. Асомиддинзода муайян гардид, ки ин сохтмон на ҳаммом, балки хумдони хиштпазӣ будааст.

Хумдони Данғара аз ҷиҳати сохт ва тарҳ ба хумдони таърихии Вашгирд (ноҳияи Файзобод) монандӣ дорад, ки соли 2004 аз ҷониби Д. Довудӣ таҳқиқ шудааст [66, 205]. Ин гуна хумдонҳо гувоҳи рушди ҳунаромандӣ ва меъмории маҳаллӣ дар асрҳои IX–XVI мелодӣ мебошанд [66, с. 112].

Ёдгории Хусравқалъа дар масофаи 2 км ҷанубу ғарбтар аз деҳаи Шохбур ҷойгир шудааст. Ин қалъа дар болои теппаи табиӣ, дар нуқтаи пайвастании дарёҳои Тоир ва Саргазон бунёд гардида, яке аз бузургтарин иншооти дифоии минтақа маҳсуб меёбад. Андозаи қалъа тақрибан 350–370 метр дарозӣ ва то 170 метр паҳно дошта, баландии теппа аз 13 м то 30 метр дар баъзе ҷойҳо мерасад.

Хусравқалъа бори аввал соли 1956 аз ҷониби муҳаққиқ Э. Ғуломова ба таври умумӣ омӯхта шуда, соли 2009 аз тарафи Т.Г. Филимонова ва М.Р. Аҳметзянов таҳқиқоти иловагӣ гузаронида шуд [95, с. 83].

Дар асоси маводди мавҷуда, қалъа шартан ба асрҳои XIV–XVI мелодӣ мансуб дониста мешавад ва эҳтимол дорад, ки ҳамчун қасри марказӣ ё маркази маъмурии маҳаллӣ хизмат мекард. Дар маҷмӯъ, ёдгориҳои асримиёнагии баъдинаи ноҳияи Данғара аз ҷумла Шаҳраки қадимаи Данғара, хумдони хиштпазӣ ва Хусравқалъа далели равшани рушди шаҳрсозӣ, ҳунаромандӣ ва низомии иқтисодию иҷтимоии минтақа дар асрҳои XIII–XVIII мелодӣ мебошанд [95, с. 84]. Омӯзиши минбаъдаи онҳо барои равшан намудани таърихи фарҳангии ҷануби Тоҷикистон аҳамияти бузургӣ илмӣ дорад.

Диссертант менависад, ки ёдгории Хусравқалъа ҳамчун як ёдгории муҳими таърихӣ ва меъморӣ дар ҷануби Тоҷикистон, ҳосса дар ҳудуди ноҳияи Данғара, дорои аҳамияти назарраси илмӣ мебошад. Ёдгории мазкур то андозае мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, аммо таҳқиқи анҷомшуда ҳамаҷониба ва комил нестанд. Бо вучуди ин, маълум гардид, ки ёдгории зикршуда ба ду давраи муҳими таърихӣ давраи Сомониён ва Темуриён тааллуқ дорад. Агар таҳқиқи бостоншиносӣ ва илмӣ дар ин макон ба таври мукамал анҷом дода шаванд, имкони муайянсозии мақоми воқеӣ ва аҳамияти Данғара дар давраи асрҳои миёна фароҳам мегардад. Омӯзиши ҳамаҷонибаи ин ёдгории таърихӣ метавонад саҳифаи то ҳол норавшани таърихи минтақаи Данғараро рушан намояд ва ҷойгоҳи онро дар раванди

ташаққули сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии давраҳои зикршударо равшан созад.

Зербоби чоруми боби дуҷуми диссертатсия **“Аҳаммияти ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара дар таҳқиқи таърихи асрҳои миёнаи халқи тоҷик”** номгузорӣ шуда, дар он масъалаҳои марбут ба арзиши илмӣ ва таърихии ёдгориҳои бостонӣ баррасӣ мегарданд.

Диссертант қайд мекунад, ки ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара ҷузъи таърихи мардуми тоҷик буда, ҷанбаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии давраҳои гуногуни таърихро таҷассум мекунанд. Дар ин миён, давраи асримиёнагӣ мақоми хос дорад, зеро маҳз дар ҳамин давра равандҳои муҳимми миллий, аз ҷумла ташаққули наҷодӣ, забон, фарҳанг ва асосҳои давлатдорӣ тоҷикон ба амал омадаанд. Барои дарки амиқи ин равандҳо танҳо тақвия ба манбаъҳои хаттӣ кофӣ нест, зеро ёдгориҳои бостонӣ ҳамчун сарчашмаҳои аслий ва мустақими таърихӣ паҳлӯҳои пӯшидаи ҳаёти гузашта ва таҳаввули ҷомеаро равшан месозанд.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар қаламрави Тоҷикистон аз нимаи дуҷуми асри XIX оғоз ёфта, дар асри XX бо ташкили муассисаҳои махсус ва барномаҳои ҳамохангшудаи илмӣ рушд ёфтааст [18, с. 4].

Ноҳияи Данғара дорои маҷмааи бузурги ёдгориҳои бостоншиносӣ ва асримиёнагӣ мебошад, ки онҳо сарчашмаи муҳим барои омӯзиши таърихи халқи тоҷик ба ҳисоб мераванд [5-М, с. 192]. Мавҷудияти қалъаҳои мудофиавӣ, шаҳракҳои қадимаи аҳолинишин ва бозорҳо аз нақши муҳимми минтақа дар равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии асрҳои миёна шаҳодат медиҳад. Арзиши илмӣ таҳқиқот дар васеъ намудани тасаввуроти муосир оид ба таърихи асримиёнагии минтақа, инчунин дар ташаққули заминаи илмӣ барои таҳқиқоти минбаъда ва таҳияи чораҳо оид ба ҳифзи мероси фарҳангии миллий ифода меёбад.

Шароити мусоиди табиӣ-иқлимӣ ва мавқеи ҷуғрофӣ, захираҳои табиӣ ва роҳҳои тиҷоратӣ ба ташаққули деҳшаҳрҳои устувори аҳолинишин ва ғайроти ғайри иҷтимоӣ дар ҳудуди ноҳияи Данғара мусоидат намудаанд [39, с. 102–103]. Мавқеи стратегӣ ноҳия, наздикӣ ба Роҳи бузурги абреши, мавҷудияти низомӣ пешрафтаи обёрӣ (корезҳо, ҷӯйборҳо ва обанборҳо), инчунин қалъаҳо ва иншооти мудофиавӣ аз рушди иқтисод, низомӣ мудофиавӣ ва талоши аҳоли барои таъмини амният шаҳодат медиҳанд.

Ёдгориҳои Данғара маводди арзишманд барои омӯзиши равандҳои демографӣ ва сохтори иҷтимоӣ асримиёнагӣ ба ҳисоб мераванд.

Омӯзиши ин ёдгориҳо имкон медиҳад, ки равандҳои муҳими таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар таърихи халқи тоҷик дар давраи асримиёнагӣ пайгирӣ гардида, тасаввуроти дақиқ оид ба вазъи иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ ба даст оварда шавад. Аҳаммияти ёдгориҳои Данғара дар он ифода меёбад, ки онҳо сатҳи рушди шахрсозӣ ва ободонӣ ҳудудро инъикос менамоянд. Илова бар ин, онҳо аз рушди савдои дохилӣ ва минтақавӣ,

ташаккули фарҳанги динӣ шаҳодат дода, ҳамчун сарчашмаи муҳими таърихи минтақа хизмат мекунад.

Бо дарназардошти аҳамияти илмӣ ва таърихӣ фарҳангии ёдгориҳои Данғара, зарур аст, ки ҳифз ва истифодаи онҳо дар самтҳои илмӣ, таълимӣ ва фарҳангӣ тавассути барномаҳои миллии ҳифзи ёдгориҳо, таъсиси осорхонаи махсус ва густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ таъмин карда шавад. Амалӣ намудани ин чорабиниҳо заминаи устувор барои рушди минбаъдаи таҳқиқоти таърихӣ ва фарҳангӣ, инчунин баланд бардоштани маърифати таърихӣ ҷомеа хоҳад гардид.

Тоҷикистон бо таърихи чандҳазорсола ва фарҳанги ғании худ дар миёни кишварҳои Шарқ ҳамчун сарзамине шинохта мешавад, ки дар он осори моддӣ ва маънавии аҳди бостон то замони муосир ҳифз гардидаанд. Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар қаламрави Тоҷикистон аз нимаи дууми асри XIX оғоз гардида, дар асри XX бо таъсиси муассисаҳои таҳассусӣ ва барномаҳои ҷамоагароӣ илмӣ вусъати нав пайдо намуданд [18, с. 4]. Оид ба аҳамияти ёдгориҳои таърихӣ Э. Раҳмон чунин менависад: «Гарчанде ки таваҷҷуҳи асосӣ ба ёдгориҳои маъруф, аз қабили Саразм, Панҷакенти Қадим, Таҳти Сангин, Кайқубодшоҳ, Шаҳритус, Золи Зард, Хулбук ва садҳо шаҳристону қуҳандиз, қалъаву қӯшқҳои барҳаво, оташкадаву ибодатхонаҳо, қорвоҷсарою растаҳои ҳунармандии сарзамини аҷдодии тоҷикон равона аст, таҳқиқот дар манотиқи ҷанубии кишвар, аз ҷумла ноҳияи Данғара, низ дар қанд даҳсолаи охир оғоз гардида, тавсеа ёфтааст» [33, с. 3].

Дар маҷмӯъ, таҳқиқи ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара ҳамчун марҳалаи асосӣ дар омӯзиши таърихи асрҳои миёнаи халқи тоҷик арзёбӣ гардида, натиҷаҳои бадастомада барои равшан сохтани мавқеи ин минтақа дар низоми таърихи миллий ва минтақавӣ аҳамияти муҳим доранд.

Боби сеюми диссертатсия «**Ёдгориҳои меъмории асрҳои миёнаи ноҳияи Данғара**» номгузори шуда он аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби аввали боби сеюм, «Ёдгориҳои меъмории мақбараи Шайх Шақиқи Балхӣ ва мақбараи Мавлоно Обиддин» номгузорӣ шуда, диссертант давраҳои омӯзиши ёдгориҳои меъмории ноҳияи Данғараро таҳлил кардааст.

Пеш аз баррасии хусусиятҳои таърихӣ, меъморӣ ва фарҳангии ёдгориҳои меъмории асрҳои миёнаи ноҳияи Данғара, аз ҷумла мақбараҳои Шайх Шақиқи Балхӣ ва Мавлоно Обиддин, зарур аст, ки ба таърихи омӯзиш ва таҳқиқоти илмӣ ин ёдгориҳо таваҷҷуҳ зоҳир намоем. Зеро омӯзиши таърихи таҳқиқот имконият фароҳам меорад, ки дараҷаи омӯзишӣ, вазъи ҳифз, масъалаҳои баҳсалаб ва саҳми муҳаққиқон дар шинохти ин ёдгориҳо муайян гардад.

Диссертант қайд мекунад, ки омӯзиши ёдгориҳои меъмории Данғара бори аввал соли 1973 аз ҷониби меъмор В. Л. Воронина амалӣ гардидааст. Дар таҳқиқоти худ вай ба таҳлили зерсутунҳо ва сарсутуни Пушинг,

ҳамчунин масҷидҳои асрҳои XIX–XX маълумоти диққат додааст [51, с. 209]. Пушинг бо қабристонҳои қадимияш шинохта шуда, сағонаҳои хишти ҳамчун ҷойи муқаддас барои аҳоли хизмат мекарданд ва одамон ҳатто аз масофаҳои дур барои дафн ба он ҷо меомаданд.

Дар ин замина, зерсутунҳои сангӣ, ки ҳоло дар қабристонҳои Ёҳсу (Вахшу), Маликова ва Пушинг боқӣ мондаанд, аҳамияти илмӣ ва зарурати таҳқиқи ҷиддиро доранд. Бархе аз ин зерсутунҳо соли 1973 таҳти пажӯҳиши В. Л. Воронина ва соли 2020 таҳти пажӯҳиши Ю. Я. Яқубов қарор гирифтаанд. Ин бозёфтҳо на танҳо ёдгориҳои пураарзиши гузашта мебошанд, балки ҳамчун сарчашмаи бозётимоди маълумот барои омӯзиши ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаи асримиёнагӣ ба ҳисоб меравад.

Таҳқиқотҳое, ки дар манотиқи гуногун, аз ҷумла Кангурт, Фарғара, Пушинг, Ғичовак, Паркамҷӣ, Маликова, Вахшу, Чоркул (Золи Зард), Данғара, Чашмаи Тор ва Буроби Поён гузаронида шудаанд гувоҳӣ медиҳанд, ки дардавраҳои қадим ва асри миёна ноҳияи Данғара якемаз минтақаҳои муҳимтарин ва ободтарини Хатлон ба ҳисоб мерафт. Дар замони Мавлоно Тоҷиддин ва Ҳоҷи Ҳусайни Кангуртӣ ин минтақа ҳамчун яке аз маркази илм, маърифат ва фарҳанги Хатлон шинохта мешуд.

Ҳамин тавр, ёдгориҳои Данғара аз шаҳру шаҳраки қадимӣ, то макбараҳо, хумдонҳо ва зерсутунҳо сарчашмаҳои муҳими омӯзиши рушди иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар асрҳои миёна ба ҳисоб меравад. Ин ёдгориҳо мавқеи стратегияи минтақаро дар таърихи миллий ва фарҳангӣ равшан намуда, ҳамчун манбаи бозётимоди илмӣ барои таҳқиқоти минбаъда хизмат мекунанд.

Ёдгории меъмории макбараи Шайх Шақиқи Балхӣ. Диссертант онд ба макбара ва шахсияти Шайх Шақиқи Балхӣ маълумот ҷамъоварӣ кардааст.

Дар диссертатсия зикр шудааст, ки макбараи Шайх Шақиқи Балхӣ дар деҳаи Себистони ноҳияи Данғара, дар баландии теппа ва дар масофаи як километр аз роҳи Душанбе–Данғара ҷойгир аст. Дар гузашта, ин деҳа бо номи Хучархӣ маъруф буд ва дар замони Шуравӣ 1-Май номгузори карда шуда, ҳоло бо номи Себистон шинохта мешавад. макбара аз хишти пухта сохта шуда, сақфи он гунбадгуна буда, аз ҷаҳор тараф гӯшаҳои девор бароварда шудаанд ва вурӯдгоҳаш байзавист. Андозаи турбат $1,5 \times 0,5$ метр буда, рӯйпӯши он бо ояи Куръон оро ёфтааст. Дар қисми шарқии макбара равшане вучуд дорад, ки ба марқади равшании табиӣ медиҳад. Вурӯдгоҳи асосии мазор дар гузашта тариқи долон бо баландии 2 метр ба он мебаромад.

Солҳои 2004–2005 макбараи боҳашамате бо се тиреза ва сақфи гунбади филизӣ бар болои макбараи қадимӣ бунёд гардида, он аз офоти табиӣ хифз мешавад. Самти вурӯдгоҳ ба сахти макбара бо зинаҳои рӯйкушода тағйир дода шудааст, дар ҳоле ки долони қадимӣ ҳамчун ёдгори

таърихӣ ҳифз шудааст. Дар назди мазор ду дарахти тут, ки солхӯрдаанд, ҳанӯз сарсабз ҳастанд [29, 97].

Мавзӯоти таърихӣ нишон медиҳанд, ки Шақиқи Балхӣ дар ҷанг бо туркон дар Мовароуннаҳр (Кулон ё Восчирд) ба қатл расидааст. Баъзе сарчашмаҳо соли 194 ҳ.қ. /810 м ва дигар ривоятҳо соли 153 ҳ.қ. ва 174 ҳ.қ.-ро зикр мекунанд [25, с. 673; 29, с. 101]. Абутоҳирхочаи Самарқандӣ дар асари худ таъкид менамояд, ки мазори ӯ дар пахлуи дарвозаи шаҳр (Самарқанд), ки онро Қаландархона меноманд, воқеъ мебошад ва ба девори қалъа наздик аст [34].

Бо ба даст омадани истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, миллати тоҷик имконият пайдо кард, ки таърихи худро бозомӯзӣ намояд ва мероси фарҳангиро эҳё намояд. Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон мардумро ба омӯзиши таърихи гузашта ва ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ даъват намуд. Дар ин замина, мақбараи Шайх Шақиқи Балхӣ аз ҷониби фарзандони ватандӯст ва саховатманди миллат таъмиру барқарор карда шудааст, ки ин раванд на танҳо ҳифзи мероси таърихӣ, балки эҳёи фарҳанги маънавии халқи тоҷикро низ таъмин менамояд.

Ёдгории меъмории мақбараи Мавлоно Обиддин диссертант даврони омӯзиш ва таҳқиқи ёдгории мазкур таҳлил намуда, менависад, ки мақбараи Мавлоно Обиддин яке аз ёдгориҳои муҳими меъмории ноҳияи Данғара ба ҳисоб меравад ва дар деҳаи Корез, ҷамоати деҳоти Корез дар қисми ҷанубии деҳа, дар теппачае бо манзараи зебо ҷойгир аст. Аз ду тараф дарёчаҳо мегузаранд, ки ҳарчанд ба масофаи наздик воқеъанд, ба мақбара осеб нарасонидаанд.

Мақбараи Мавлоно Обиддин солҳои 1997–1998 аз ҷониби Муассисаи давлатии «Иттиҳодияи илмию истеҳсолӣ оид ба муҳофизат, таъмир ва истифодаи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ» анҷом шуда, гурӯҳи корӣ таҳти роҳбарии Н. Валиев, Н. Аҳмедов ба омӯзиши мақбара пардохтанд [1, с. 1–3]. Ҳангоми таҳқиқот дар ёдгори ду гумона кофта шуда, ки дар натиҷа сафолпораҳои зиёде ёфт гардиданд, ки ба давраи асрҳои миёна IX–XII тааллуқ доранд. Сафолпораҳо тарзи гуногуни коркарди худ ва ороишоти махсус доранд, ки нишон медиҳад устоҳо барои истеҳсоли онҳо меҳнати зиёд сарф мекарданд [32, с. 28–29; 34, с. 211].

Гумонаҳои ҳафриёгӣ нишон доданд, ки мазор дуҷумбора тармин шуда, сафолпораҳо аз гил пухташуда ва қисман анғобдор мебошанд. Қисми болои зарфҳо ба ороиши гарданак ва дастаҳои латтапорадор оро ёфта, техникаи тайёр кардани онҳо бо дигар минтақаҳо фарқ дорад. Аз рӯйи хусусиятҳои сафолпораҳо муайян гардид, ки ҳунармандон маҳорати баланд дошта ва ҷунин зарфхоро ба дигар шаҳрҳои интиқол мебуданд.

Мақбара аз ду қисм иборат аст: сағонаи зеризаминӣ ва гӯрхонаи болоизаминӣ. Сағона шакли мураббаъ дошта, баландии он 1,5 м мебошад. Гӯрхона чор турбат дорад, ки Мавлоно Обиддин ва наздиконаш дар онҳо дафн шудаанд. Деворҳои бино асосан аз хишти пухтаи бо андозаи

21×21×0,4 см бунёд шудаанд, фарш бо хишт пушонида шуда, бо қабатҳои андова рӯйпуш гардидааст. Истифодаи хиштҳои доро ду намуди андоза аз он шаҳодат медиҳад, ки мақбара дар давраҳои гуногуни таърихӣ борҳо таъмир ва бозсозӣ шудааст. Дар рафти таҳқиқоти бостоншиносӣ сиккаҳо, устухонҳои одам ва ҳайвонот, инчунин дигар бозфтиҳои бостоншиносӣ пайдо гардиданд, ки барои ба даст овардани маълумоти иловагӣ оид ба таърихи ин минтақа мусоидат намудаанд [2, с. 1–5].

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки мақбараи Мавлоно Обиддин ба асрҳои IX–XII тааллуқ дорад. Он дорои тарҳи ҳашткунча буда, хусусиятҳои таркиби меъиории он ин ёдгорию аз дигар мақбараҳои ноҳияи Данғара фарқ менамояд. Дар рафти корҳои барқарорсозӣ симони аслии мақбара то ҳадди имкон барқарр гардида, ҳудуди атрофи он бо истифода аз рӯйпуши мрамари дар шакли суфа обод карда шуд. Маводди сафоли ёфтшуда аз усулҳои меъморӣ аз аҳммияти таърихию фарҳангии мақбара шаҳодат дода, сатҳи рушди меъморӣ ва истеҳсолоти ҳунармандиро дар давраҳои асрҳои миёна дар ҳудуди Тоҷикистон инъикос менамояд.

Ҳамин тариқ, Мақбараи Мавлоно Обиддин на танҳо ёдгории таърихӣ, балки шояди рушди меъморӣ, ҳунар ва фарҳанги маҳаллӣ маҳсуб шуда, омӯзиши он аҳамияти илмӣ ва маънавӣ дорад ва саҳифаи муҳими таърихи халқи тоҷикро равшан мекунад.

Зербоби дуюми боби сеюми диссертатсия **“Ёдгории меъмории мақбараи Мавлоно Тоҷиддин”** номгузорӣ шуда, дар он давраҳои омӯзиш ва таҳқиқи ёдгории мазкур таҳлил гардидаанд.

Мақбараи Мавлоно Тоҷиддин яке аз ёдгориҳои арзишманди меъмории асримиёнагии ноҳияи Данғара ба шумор меравад ва дар деҳаи Корез, ҷамоати деҳоти Корези ноҳия, дар болои теппаи табиӣ ва муҳити ҷуғрофии мусоид ҷойгир шудааст. Ин ёдгор на танҳо маҳалли дафни шахсияти маъруф аст, балки намунаи барҷастаи меъмории асрҳои XIV–XV мелодӣ дар ҷануби Тоҷикистон ба ҳисоб меравад [62, с. 90]. Таҳқиқоти аввалини илмӣ дар бораи мақбара соли 1942 аз ҷониби Институти таърих, забон ва адабиёти шӯбаи Тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС амалӣ гардидааст. Соли 1986 ва 1991 гурӯҳи кормандони Сарраёсати ҳифзи ёдгориҳои Вазорати фарҳанги Тоҷикистон корҳои барқарорсозии бинои валангоршударо анҷом дода, онро бо ҳифзи хусусиятҳои аслии меъморӣ эҳё намуданд [17, с. 210]. Соли 2009 таҳқиқотчиёни бостоншиносӣ Т. Г. Филимонова ва М. Р. Аҳметзянов мақбараро бо усули саҳроӣ мавриди омӯзиш қарор доданд [95, с. 58], ки барои ҳифзи илмӣ ва фарҳангии ёдгорӣ замина фароҳам овард.

Мақбара тарҳи меъморӣ мураккаб дорад ва аз ду ҳуҷраи алоҳида иборат аст: гӯрхонаи мураббаъ, ки асоси тарҳи ёдгорию ташкил медиҳад, ва чиллаҳонаи росткунча, ки эҳтимолан фазои маросимӣ ва динӣ будааст. Дар маркази гӯрхона се турбати зерзаминӣ ҷойгир шудааст: турбати марказӣ ба Мавлоно Тоҷиддин, турбати ғарбӣ ба ҳамсараш ва турбати шарқӣ

эҳтимолан ба фарзандаш тааллуқ дорад. Толори зеризаминӣ шакли мураббаъ дошта, аз ҳафт қатор хишти гилии пухта сохта шудааст, баландии гунбази болои он 1,82 м буда, бо усули суннатии гунбазсозии балхӣ бунёд гардидааст [21, с. 21].

Хиштҳои истифодашуда андозаи $25 \times 25 \times 0,5$ см дошта, ба меъёрҳои анъанавии сохтмони давра мутобиқ мебошанд. Даромадҳои асосӣ тавассути арки пайконшакл бо тирезаи ҳолӣ сохта шуда, як хишти ороишӣ барои зинаткорӣ истифода шудааст. Сохтори умумӣ бо тарҳи чортоқ амалӣ шуда, ба анъанаҳои меъмории маҳаллӣ мутобиқ мебошад. Мақбара дар асрҳои миёна ҳамчун маҳалли зиёрат ва фазои динӣ хизмат мекард, вале то миёнаҳои асри XX дар ҳолати валангдор қарор дошт.

Соли 1987 бо ташаббуси Идораи давлатии ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ тарҳи барқарорсозии гунбаз, сардар ва девори ҷанубӣ таҳия ва амалӣ гардид. Дар қараёни барқарорсозӣ таҳкурсии бо хишт ва бетон мустаҳкам ва гунбаз бо тунукаи сафеди зангногир рӯпӯш карда шуд. Бо дастури Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон гирду атрофи мақбара бо пешайвони сутундор оро дода шуд, ки ба симои фарҳангии он шукуҳи тоза дод [21, с. 22–23].

Соли 2018 мақбара расман ба Феҳристи давлатии ёдгориҳои таърихӣ фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил шуд ва аз соли 2022 раванди омодасозии парванда барои ворид намудан ба Феҳристи мероси фарҳангии умумиҷаҳонӣ (ЮНЕСКО) оғоз ёфт. Дар соли 2024 парванда аз ҷониби Шурои байналмилалӣ ИКОМОС арзёбӣ шуда, ба рӯйхати муваққатии ЮНЕСКО шомил гардид. Дар иҷлоси 47-юми Кумитаи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО, моҳи июли 2025, маҷмуаи ёдгориҳои Хуттали Қадим, ки Мақбараи Мавлоно Тоҷиддинро низ дар бар мегирад, расман ба Феҳристи мероси фарҳангии умумибашарӣ ворид гардид.

Дисертант қайд мекунад, ки мақбараи Мавлоно Тоҷиддин яке аз муҳимтарин ёдгориҳои меъмории асримиёнагии Тоҷикистон маҳсуб ёфта, дорои арзиши баланди таърихӣ, меъморӣ ва фарҳангӣ мебошад. Он на танҳо ҳамчун маҳалли дафни шахсияти маъруф, балки ҳамчун осори зиндаи тамаддуни меъмории миллӣ, пайванди фарҳангҳои маҳаллӣ ва минтақавӣ ва нишонгари шинохти ҳувияти миллӣ арзёбӣ мегардад. Шомил шудани он ба феҳристи ЮНЕСКО далели дигарест бар аҳамияти ҷаҳонии ин ёдгории нодир ва зарурати ҳифзи устувори он барои наслҳои оянда.

ХУЛОСА

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Минтақаи Данғара дар ташаккули тамаддуни халқи тоҷик нақши босазо гузоштааст. Арзишҳои таърихӣ фарҳангии марбут ба аҳолии ориёӣ дар ҳудуди Данғара то имрӯз ҳифз гардида, аз қадимӣ будани ин минтақаи Тоҷикистон шаҳодат медиҳад. Ёдгориҳои бостонӣ дар баробари дигар унсурҳои фарҳангии миллӣ, аз ҷумла забон, урфу одат ва анъанаҳо, яке аз сарчашмаҳои асосии омӯзиши таъриху фарҳанги кишвар ба ҳисоб мераванд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳад, ки минтақаи Данғара аз давраи асри санг маскани одамон буда, дар ҳеҷ як марҳилаи таърихӣ раванди зиндагии аҳоли қатъ нагардида, балки пайваста дар чараёни тағйиру таҳаввул қарор доштааст.

Ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара бори аввал дар чоряки дуҷуми асри XX аз ҷониби муҳаққиқон ба қайд гирифта шудаанд. Марҳилаи асосии омӯзиши илмии ёдгориҳои бостонии ноҳияи Данғара дар давраи шуравӣ рост меояд, ки дар ин марҳила омӯзиши низомнок ва касбии ин ёдгориҳо аз ҷониби муҳаққиқони соҳа оғоз гардид.

Солҳои 1942-2024 дар Данғара экспедитсия ва гурӯҳҳои бостоншиносон корҳои таҳқиқотӣ ва ҷустуҷӯйиро анҷом додаанд.

Дар тайи солҳои 1942-2024 аз ҷониби олимони дар натиҷаи экспедитсияҳо дар Данғара 360 ёдгории таърихӣ фарҳангӣ кашф, ҳафриёт ва ба қайд гирифта шуданд. Натиҷаи таҳқиқ нишон дод, ки ин ёдгориҳо ба асрҳои сангу биринҷӣ, аҳди бостон, давраҳои асри миёна ва ёдгориҳои меъморӣ тааллуқ доранд. Муҳаққиқон, махсусан, бостоншиносон дар заминаи корҳои ҳафриётӣ ва таҳқиқи маводди бостоншиносии Данғара диссертатсияҳои илмӣ, монографияҳо, асарҳои илмӣ, ҳисоботи мавсимии бостоншиносон ва мақолаи илмӣ таълиф намудаанд, ки дар баррасии масоили дар диссертатсия мазкур ҷойдошта ба таври зарурӣ истифода шудаанд.

Даврони истиқлол марҳилаи нав дар омӯзиши бостоншиносии Данғара ба шумор меравад. Агарчи дар ин давра ёдгориҳои бостоншиносӣ камтар кашф шуда, чараёни таҳқиқот нисбатан сусттар суръат гирифтааст, раванди таҳқиқи ҷустуҷӯҳои бостоншиносӣ қатъ нагардида, яқинд ҳафриёти арзишманд, анҷом дода шуданд.

Таҳқиқи илмӣ доир ба ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара гувоҳӣ медиҳад, ки ин минтақа дар тули таърих, бахусус дар давраи асрҳои миёна (III–XVIII) яке аз марказҳои муҳимми сиёсӣ, фарҳангӣ ва мазҳабии ҷануби Тоҷикистон ба ҳисоб мерафт. Таҳлили ҳамаҷонибаи маълумоти ҷуғрофӣ, топонимикӣ, бостоншиносӣ ва меъморӣ исбот менамояд, ки Данғара дорои мероси бойи таърихӣ фарҳангӣ буда, қонуниятҳои рушди, фарҳангӣ ва сиёсиро ҳам дар сатҳи маҳаллӣ ва ҳам дар сатҳи минтақавӣ инъикос мекунад.

Мавқеи ҷуғрофии ноҳияи Данғара, инчунин шароити мусоиди табиӣ-иклимӣ барои рушди қорводорӣ, кишоварзии устувор ва шаҳрсозӣ мусоидат намуданд. Мавҷудияти дарёҳо, водихо, минтақаҳои кӯҳӣ ва роҳҳои табиӣ иртиботӣ ба шомил гардидани минтақа ба низоми робитаҳои байниҳамдигарии минтақавӣ мусоидат кард. Дар маҷмӯъ, ин омилҳо дар яқоягӣ бо захираҳои табиӣ шароити мусоидро барои ташаккул ва рушди ниҳодҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ фароҳам оварданд.

Омӯзиши илмӣ ёдгориҳои таърихӣ Данғара дар нимаи дуҷуми асри XX оғоз гардида, дар даҳсолаҳои охир ба тӯфайли иштироки муҳаққиқони

точик ва ҳамкорони хориҷии онҳо ба таври назаррас ғаёл гардид. Аввалин таҳқиқ ба сабт ва мустанадсозии мавқеи ёдгориҳо нигаронида шуда буд, вале тадричан шуруъ аз соли 1956 равиш ба таҳлили сохторӣ, таҳқиқи муҳитшиносӣ ва муайянсозии хусусиятҳои вазифавии онҳо табдил ёфт. Имрӯз таҳқиқ бо истифода аз усулҳои муосири бостоншиносӣ, равишҳои рақамӣ ва таҳлили байнисоҳавӣ амалӣ мегарданд.

Дар байни топонимҳои дар ноҳияи Данғара мавҷуда танҳо номҳои ҷудогонае ҳастанд, ки дар пайдоиши онҳо нишонаҳои фарҳанги ҳифзшудаи аҷдодони тоҷикон мушоҳида шуда, асоси онҳо ба шарқии эронии қадим мансуб аст ва ба давраҳои таърихии муҳталиф рост меояд. Омӯзиши топонимҳо имконият медиҳад, ки ҷойгиршавӣ, синну сол, аҳаммият ва вазифаи асосии ёдгориҳо дар муҳити таърихӣ дуруст арзёбӣ шаванд. Ин ҷанба барои санагузорӣ ва муайянсозии чараёни таҳаввулоти таърихии маконҳо аҳаммияти назаррас дорад.

Ёдгориҳои асримиёнагии Данғара ба се марҳилаи асосӣ тақсим мешаванд:

Ибтидои асрҳои миёна (асрҳои III–VIII). Бо ташаккулёбии аввалин марказҳои шахрӣ, маҳалҳои аҳолинишин, қалъаҳои мудофиавӣ ва иншооти ибодатии ибтидоӣ тавсиф мешавад. Ёдгориҳои бостоншиносии ин давра аз ташаккулёбии низомҳои нави сиёсӣ ва иҷтимоӣ шаҳодат медиҳанд.

Асрҳои миёнаи мутаракқӣ (асрҳои IX–XII). Бо болоравии фарҳангӣ ва иқтисодӣ тавсиф мешавад, ки дар ин давра шахрсозӣ, муҳандисии ҳарбӣ, низомҳои обёрӣ, сохтмони муассисаҳои маърифатӣ ва марказҳои тиҷоратӣ ба сатҳи олӣ мерасанд. Ёдгориҳои бостоншиносӣ ва меъмории ин давра аз рушди босуръати ҳаёти ҷамъияти, хоҷагӣ ва фарҳангии минтақа шаҳодат медиҳад.

Асримиёнаи баъдина (асрҳои XIII–XVIII). бо он фарқ мекунад, ки ин давра таҳти таъсири рӯйдодҳои таърихӣ, аз ҷумла истилои мугулҳо ва эҳёи минбаъдаи унсурҳои фарҳангӣ дар сатҳи маҳаллӣ чараён гирифта, бо рушди меъмории динӣ, сохтмони макбараҳо ва масҷидҳои ҷомеъ алоқаманд мебошад.

Ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара барои омӯзиши таърихи халқи тоҷик аҳаммияти муҳим доранд. Онҳо сарчашмаҳои арзишманди таърихӣ мебошанд, ки имконият медиҳанд равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шаванд. Маводди бостоншиносӣ хусусиятҳои сохтори сиёсӣ, анъанаҳои фарҳангӣ ва рушди меъмории минтақаро инъикос намуда, инчунин имкон медиҳад, ки марҳилаҳои асосии таҳаввули онҳо пайгирӣ карда шаванд.

Ёдгориҳои меъморӣ, аз қабили макбараи Шайх Шақиқи Балхӣ, макбараи Мавлоно Обиддин ва макбараи Мавлоно Тоҷиддин, намунаҳои барҷастаи меъмории динии давраи асримиёнагӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо бо сатҳи баланди маҳорати меъморӣ, ғановати ороиши нақшӣ ва истифодаи анъанаҳои маҳаллии сохтмонӣ фарқ мекунанд. Хусусиятҳои тарҳрезӣ, симои

меъмори ва ҷойгиршавии ин ёдгориҳо хусусиятҳои рушди меъмории муқаддас ва фарҳанги маънавии замони худро инъикос менамоянд.

Натиҷаҳои таҳқиқот шаҳодат медиҳанд, ки асрҳои миёнаи ноҳияи Данғара яке аз марказҳои муҳими таърихӣ фарҳангии ҷануби Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ёдгориҳои боқимонда дорои арзиши баланди таърихӣ, меъмори, фарҳангӣ ва ҷамъиятӣ буда, ҷузъи ҷудонашавандаи мероси таърихӣ фарҳангии халқи тоҷик мебошанд. Дар ин робита, омӯзиш, ҳифз ва маъруфгардонии онҳо бояд яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти илмӣ ва сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи мероси фарҳангӣ боқӣ монад.

Натиҷаҳои бадастомада аз таҳқиқи бостоншиносӣ ва меъмори дар ҳудуди ноҳияи Данғара нишон дод, ки дар ин минтақа тули асрҳои миёна тамаддуни фаъол ва устувор ташаккул ёфтааст. Натиҷаҳои илмӣ ин омӯзишҳо ба таври зайл ҷамъбаст мешаванд:

– Бори аввал дар доираи ин таҳқиқоти мазкур ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара аз давраи асри III то асри XVIII ба таври ҳамаҷониба, ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи низомии ёдгориҳои таърихӣ фарҳангии кишвар омӯзиш ва таҳлил шуданд. Манобеи илмӣ ва маводди бостоншиносӣ ҷамъоварӣ ва ба низом дароварда шуда, ҷанбаҳои норасои таҳқиқи қаблӣ, сатҳи рушди методологии илмӣ ва тамоюлҳои нави таҳқиқӣ муайян гардиданд, ки ин минбаъд низ метавонад барои гузаронидани таҳқиқотҳои бостоншиносӣ ва ҳифзу муаррифии мероси таърихӣ фарҳангии ноҳияи Данғара ва атрофи он заминаи илмӣ ва дастурӣ шавад. Ин замина барои таҳқиқоти баъдӣ ва ҷойгоҳи мавзӯ дар мактабҳои илмӣ ватанӣ ва хориҷӣ низ аҳамияти устувор хоҳад дошт **[1-М]**.

– Раванди таҳқиқи бостоншиносӣ дар ноҳия бо истифода аз санадҳо ва маълумоти илмӣ ба се марҳалаи асосӣ ҷудо карда шуд:

- марҳилаи аввал – солҳои 1942–1950;
- марҳилаи дуюм – солҳои 1955–1990;
- марҳилаи сеюм – солҳои 1997–2024.

Чунин даврабандӣ аввалин бор ба таври мукамал пешниҳод мегардад ва имкон медиҳад, ки таҳқиқи хронологӣ, фазоӣ ва таҳаввулоти методологӣ ба таври низомӣ муайян арзёбӣ гардад. Даврабандии мазкур бар асоси хусусиятҳои муҳимми илмӣ ва ташкилии таҳқиқи мухталифи бостоншиносӣ ва таърихшиносӣ муайян шуд, ки ҳар як марҳила бо ҷузъиёти дастовардҳои натоиҷи таҳқиқ ва аҳамияти иқтисодӣ аз ҳамадигар ҷудо шудаанд **[2-М]**.

– Фаъолияти экспедитсияҳои сершумори бостоншиносӣ таҳлил ва баррасӣ гардида, маводди нави саҳроӣ ба гардиши илмӣ ворид шуданд. Ин иқдом имконият фароҳам овард, ки сохтори иҷтимоӣ, тарзи зиндагӣ, сатҳи рушди фарҳанги моддӣ, инчунин муносибатҳои иқтисодӣ ва фарҳангии аҳолии ноҳия дар давраҳои гуногуни асрҳои миёна ба таври амиқ ва ҳамаҷониба мавриди омӯзиш қарор дода шавад. **[2-М; 4-М]**.

– Ёдгориҳои асримиёнагӣ бори аввал бо таъя ба далелҳои бостоншиносӣ ба се давра гурӯҳбандӣ шуданд:

- **ибтидои асрҳои миёна** (асрҳои III–VIII), бо боқимондаҳои деҳаҳо, қалъаҳо, қасрҳо ва шаҳрҳо тавсиф мешавад, ки аз ташаккули давлатдорӣ маҳаллӣ таҳти таъсири Сосониён шаҳодат медиҳанд ва онро инъикос менамоянд. Масалан, Хусравқалъа ва ҷунин ёдгориҳо, ки аз санги суфта ва хишти хом бунёд шудаанд, ба ҳамин марҳила тааллуқ доранд.

- **асрҳои миёнаи мутараққӣ** (асрҳои IX–XII), бо эҳёи фарҳанги шаҳрӣ ва сохтмони иншооти ирфонӣ (мазҳабӣ) алоқаманд мебошад. Дар ин давра масҷидҳо, мадрасаҳо, марказҳои ҳунармандӣ ва бозорҳои шаҳрӣ ғайбона бунёд карда мешуданд. Шаҳрҳои қадимаи боқимондаи ин давра бо мавҷудияти низоми обтаъминкунӣ, шабакаи муназзами кӯчаҳо ва қарорҳои мураккаби меъмории фарқ мекунанд;

- **асримиёнаи баъдина** (асрҳои XIII–XVIII), бо он тавсиф мешавад, ки пас аз истилои муғулҳо ва дар давраи ҳукмронии сулолаҳои Темурӣ ва Сафавӣ сохтмони макбараҳо ва дигар ёдгориҳои меъмории, ки ба шахсиятҳои маъруфи динӣ ва олимони шинохта бахшида шудаанд, ба таври васеъ рушд ёфт. Макбараҳои Мавлоно Тоҷиддин ва Шайх Шақиқи Балхӣ намунаҳои рушди меъмории ин давра ба ҳисоб мераванд [6-М; 8-М].

Дар асоси гуруҳбандии пешниҳодшуда хусусиятҳои меъмории, фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва истеҳсолии ёдгориҳо таҳлил гардида, инчунин ба онҳо баҳои илмӣ дода шудааст.

– Нақши Данғара дар ташаккули фарҳанги асримиёнагӣ бори аввал дар асоси ба маводди бостоншиносӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шуд. Муайян гардид, ки Данғара ҳамчун маркази муҳими стратегӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар рушди робитаҳои минтақавӣ ва ташаккули хувияти фарҳангии миллии нақши назаррас боздааст [4-М].

Натиҷаҳои бадастомада шаҳодат медиҳанд, ки бори аввал таҳқиқоти ҳамачониба ва мунтазами ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара, ки асрҳои III-XVIII мелодиро дар бар мегиранд, анҷом дода шудааст.

Натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқоти диссертатсионӣ барои татбиқи нақшаи дурнамои таҳқиқоти илмӣ бунёди дар Шуъбаи бостоншиносӣ ва Шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон барои солҳои 2021 – 2030, мусоидат хоҳад намуд. Маводди таҳқиқот барои омӯзиши фарҳанги модии асрҳои III-XVIII мелодӣ, инчунин барои бозсозии равандҳои таърихӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар асоси маводди бостоншиносӣ аҳамияти муҳим хоҳад дошт.

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Дар асоси таҳлили натиҷаҳои корҳои таҳқиқоти бостоншиносӣ ва ҳафтиёҳо, омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ меъмории ноҳияи Данғара, ва

арзёбии маводди бадастомада бо мақсади тақмили таҳқиқоти илмӣ ва рушди минъбадаи илми бостоншиносӣ тавсияҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

- бо дарназардошти иқтидор илмӣ ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара, зарур доништа мешавад, ки омӯзиши бостоншиносии минтақа ҷаёлгардониди шавад. Ёдгориҳое, ки то ба имрӯз ба таври кофӣ таҳқиқ нашудаанд мувофиқи мақсад аст, ки ба барномаҳои дурнамои таҳқиқоти бостоншиносӣ ворид карда шаванд;

- омӯзиши тақрорӣ ёдгориҳои таърихӣ Духтарқалъа, Гирдоб 1, Тоҷикқалъа ва дигар мавзеҳо бо истифода аз усулҳои таҳқиқоти бостоншиносӣ ба мақсад мувофиқ мебошад, то маълумоти таърихӣ дар натиҷа ҳафриётҳо бадастомада дақиқ ва аз ҷиҳати илмӣ иловатан асоснок карда шавад;

- бо истифода аз усулҳои муосири геодезӣ, сканеркунии 3D, моделсозии рақамӣ ва харитасозии бостоншиносӣ бояд нақшаҳои мукаммали қалъаҳо ва дигар ёдгориҳои меъмории ноҳияи Данғара таҳия гардида, инчунин ҳуҷҷатгузориҳои илмӣ онҳо амалӣ карда шаванд;

- дар доираи барномаҳои давлатӣ ва ҳамкорӣ бо Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Агентии ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бояд чораҳои мушаххас оиб ба ҳифзи муназзам ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара андешида шавад ва маҷмӯи тадбирҳо барои ҳифз, нигоҳдорӣ ва муарифгардрӯии онҳо пешбинӣ гардад;

- бо мақсади баланд бардоштани сатҳи огоҳии ҷомеа ва мутахассисон тавсия дода мешавад, ки мақолаҳои илмӣ, монографияҳо ва таҳқиқоти диссертатсионӣ, ки ба натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносӣ ва саҳми муҳаққиқон дар омӯзиши таърихӣ ноҳияи Данғара бахшида шудаанд, мунтазам нашр карда мешавад. Ин барои паҳн намудант васеи донишҳо оид ба таърихӣ халқи тоҷик дар сатҳҳои миллий ва байналмилалӣ мусоидат хоҳад намуд;

- дар айни замон на танҳо дар Данғара, балки дар баъзе ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияҳои дигар вилояти Хатлон низ як қисм объектҳо ҳамчун ғӯристонҳои муосир истифода мешаванд, ки ин имконияти гузаронидани ҳафриёти бостоншиносиро дар онҳо маҳдуд месозад. Дар робита ба ин, зарур доништа мешавад, ки истифодаи минбаъдаи ҷунин ёдгориҳо барои қабрҳои нави дафн қатъ карда шавад, зеро ин имкон медиҳад, ки таҳқиқоти ояндадори бостоншиносӣ ва ҳафриётҳои мунтазам гузаронида шаванд;

- дар асоси натиҷаҳои таҳқиқ тавсияҳои илмӣ-амалӣ оид ба ҳифз, истифода ва ворид намудани ёдгориҳои асримиёнагӣ ба барномаҳои таълимӣ, илмӣ-таҳқиқотӣ ва фарҳангӣ таҳия гардидаанд. Саҳми инфиродии муаллиф муайян карда шудааст, ки он аз ворид намудани маълумоти нав ба гардиши илмӣ, васеъ намудани заминаи сарчашмаҳои бостоншиносӣ ва таҳияи равишҳо барои гузаронидани таҳқиқоти мунтазам иборат мебошад;

– бо ташаббуси Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш зарур аст, ки дар ноҳияи Данғара ва воҳаҳои ҳамҷавор экспедитсияи доимамалкунандаи илмӣ бостоншиносӣ таъсис дода шавад. Чалби муҳаққиқони маҳаллӣ ва ҷамоати онҳо ба баланд бардоштани сатҳи омодагии касбӣ, рушди малакаҳои таҳқиқотӣ ва тайёр намудани мутахассисони ҷавон дар соҳаи бостоншиносӣ мусоидат хоҳад кард;

РҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМӢ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ:

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М] Саидшои (Асомиддинзода), С. Ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара [Матн] / С. Саидшои // Муаррих. – 2024. – №1. – С.160-166.

[2-М] Сангалӣ (Асомиддинзода), С. Давраҳои омӯзиши ёдгориҳои археологӣ ва ноҳияи Данғара [Матн] / Я.Ю. Якубов, С. Сангалӣ // Паёми ДМТ. – 2024. – №11. – Ҷ.1. – С.147-154.

[3-М] Асомиддинзода, С.С. Муомилоти пулии ноҳияи Данғара аз асрҳои V то нимаи аввали асри XIX дар таҳқиқоти Давлатхоча Довудӣ [Матн] / С.С. Асомиддинзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2025. – №2. – С.248-258.

[4-М] Асомиддинзода, С.С. Ёдгориҳои асримиёнагии Сари Купрук ва аҳамияти он дар таҳқиқи таърихи ноҳияи Данғара [Матн] / С.С. Асомиддинзода // Муаррих. – 2025. – №3. – С.128-137.

[5-М] Асомиддинзода, С.С. Вклад Татьяны Германовны Филимоновой в изучение памятников Дангаринского района [Текст] / С.С. Асомиддинзода // Муаррих. – 2026. – №1. – С.101-108.

II. Мақолаҳо ва фишурдаи интишоротдар маҷмуаҳои дигар нашр шудаанд:

[6-М] Саидшои (Асомиддинзода), С. Омӯзиши ёдгориҳои асримиёнагии Данғара [Матн] / С. Саидшои // Культурное наследие Таджикистана в археологической и междисциплинарной интерпретации. Сборник статей в честь юбилея Татьяны Германовны Филимоновой. – Душанбе, 2022. – С.291-295.

[7-М] Сангалӣ (Асомиддинзода), С. Таҳқиқи ёдгориҳои меъморӣ асримиёнагии ноҳияи Данғара [Матн] / С. Сангалӣ // Комплексные результаты археологических исследований в Таджикистане. Тезисы докладов (Душанбе, 18-20 марта 2024 г.). – Барнаул: Изд-во Алт-ун-та, 2024. – С.44.

[8-М]. Саидшои (Асомиддинзода), С. Ҳафриёти бостоншиносӣ дар ноҳияи Данғара [Матн] / С. Саидшои // Дастовардҳои бостоншиносӣ, маданияти модиву фарҳангии водии зарафшон ва ҳудудҳои ҳаммарз. Конференсияи байналмилалӣ илмӣ. – Душанбе: Ганҷи хирад, 2024. – С.114-115.

[9-М] Саидшои (Асомиддинзода), С. Омӯзиши ёдгориҳои меъморӣи Данғара / С. Саидшои // Конференсияи илмӣ-амалии «Илм аз дидгоҳи олимони ҷавон» (Баҳшида ба эълон гардидани соли 2024 – Соли маърифати ҳуқуқӣ). – Душанбе, 2024. – С.144-146.

[10-М] Асомиддинзода, С.С. Топонимика ва мафҳуми вожаи Данғара [Матн] / С.С. Асомиддинзода // Илм аз дидгоҳи олимони ҷавон. Маводи конференсияи 1-уми ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалии «Нақши олимони ҷавон дар рушди илм, инноватсия, иқтисоди рақамӣ ва давлатдорӣи миллий». – Душанбе: Дониш, 2025. – С.111-118.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ имени
АХМАДА ДОНИША**

ТДУ 902 / 904 (575.34)

ТКБ 63.4 (2 точик)

А-85 –

На правах рукописи

АСОМИДДИНЗОДА САИДШО САНГАЛИ

**СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ДАНГАРИНСКОГО РАЙОНА
(III–XVIII вв.)**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертация на соискание учёной степени доктора философии (PhD) по
специальности 6D020800 – Археология и этнография (6D020800 –
Археология).

ДУШАНБЕ – 2026

Диссертация подготовлена в отделе археологии
Института истории, археологии и этнографии имени
А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Научный руководитель: **Якубов Юсуфшо**х – доктор исторических наук, академик Национальной академии наук Таджикистана, главный научный сотрудник отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Официальные оппоненты: **Рахимов Набиджон Турдалиевич** – доктор исторических наук, профессор кафедры археологии и религиоведения Худжандский государственный университет имени Б. Гафурова

Каримдодзода Миралӣ Замон- кандидат исторических наук, заместитель начальника Управления фондов и учета, заведующий отделом археологии и нумизматики Национального музея Таджикистан

Ведущая организация: Национальный университет Таджикистана

Защита диссертации состоится **07 октября 2026 года 15⁰⁰ часов** на заседании диссертационного совета 6D.KOA-129 при Институте истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33).

С диссертацией и её авторефератом можно ознакомиться в Центральной научной библиотеке имени Индира Ганди Национальной академии наук Таджикистана (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33) и на официальном сайте Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана (www.institute-history.tj).

Автореферат разослан «_____» _____ 2026 года.

Учёный секретарь
Диссертационного совета,
доктор исторических наук

Кобилова Б.Т.

Актуальность темы исследования: Археологические исследования на территории Дангаринского района начались во второй половине XX века и продолжаются по настоящее время посредством систематических научных и полевых изысканий. Первые этапы изучения были начаты в период Советского Союза в рамках реализации целевых научных программ, и постепенно археология стала одной из важных научных отраслей в данном регионе.

Дангаринский район является частью географической территории Кулябского региона, который внёс значительный вклад в процесс развития исследований известной советской археологической школы и с археологической точки зрения рассматривается как важная территория. В этой связи на территории района были изучены и исследованы многочисленные памятники, имеющие историческое значение, такие как стоянки Туткавул, Сойи Сайёд, Огзикичик, стоянки периода мезолита Дангаринского оазиса, обладающие хорошо сохранившимися культурными слоями, а также могильники с признаками особых погребальных обрядов (захоронений) и памятники, относящиеся к бронзовому веку и средневековью.

Комплексное изучение этих памятников позволяет решить ряд важных историко-культурных вопросов Центральной, в частности, оно позволяет определить особенности заселения территории первобытным населением на различных этапах каменного века, выявить причины миграционного процессов, проследить формирования первобытного общества и развитие производственных отношений, прежде всего земледелия. Полученные материалы создают основу для обоснованных научных выводов.

Многолетние археологические экспедиции, работавшие на территории Дангары позволили получить значительные научные результаты, а результаты нашли отражение в научных статьях, диссертациях и других публикациях. Полученные результаты внесли существенный вклад в развитие исторической науки, археологии, антропологии, этнографии и других дисциплин, изучающих историю человеческого общества.

Актуальность исследования обусловлена тем, что несмотря на проведённые исследования посвященных данной проблематике, комплексное исследование средневековых памятников Дангаринского района до настоящего времени не проводилось. В изучение отдельных археологических памятников значительный вклад внесли Ю. Я. Якубов, Е. П. Денисов, Т. Г. Филимонова, Д. Давуди и другие исследователи. В рамках археологических исследований Дангаринского района ряд важных исторических вопросов, таких как раннесредневековый период, эпоха государственности Саманидов, монгольское нашествие и походы

Тимуридов, до настоящего времени не получили всестороннего анализа и нуждаются в дальнейшем научном осмыслении. В настоящем исследовании наряду с анализом научного наследия предшествующих исследователей рассмотрены также результаты полевых исследований. На основе сведений вышеназванных авторов были уточнены многие малоизученные аспекты местной истории и культуры, а также восполнены пробелы в отдельных разделах археологической науки. Изучение трудов археологов советского периода и современных исследований в Дангаринском районе может создать важную научную и практическую основу для молодых специалистов, привлекая их к исследованию малоизученных тем местной археологии. В современных условиях значительная часть археологических памятников страны, в том числе памятники Дангары, находится в уязвимом состоянии вследствие отсутствия достаточной охраны и воздействия природных и антропогенных факторов. Настоящее исследование может послужить фактором, способствующим повышению уровня осознания необходимости сохранения национального наследия среди общества, особенно среди подрастающего поколения и молодежи.

Степень изученности темы: по теме «Средневековые памятники Дангаринского района (III-XVIII вв.)» до настоящего времени не проведено отдельного комплексного исследования. Несмотря на то, что в трудах ряда ученых в разрозненном виде затрагиваются отдельные аспекты данной темы, всестороннее исследование в этом направлении до сих пор отсутствует. Имеющиеся исследования по данной проблеме можно разделить на следующие группы.

К первой группе можно отнести ряд статей и разделов исследований, непосредственно посвященных историографии археологии Таджикистана. В данную группу входят труды, посвященные процессу и общему развитию археологической науки в Таджикистане, особенно в советский период. В этой связи следует отметить вклад известных исследователей, таких как Б.Г. Гафуров [19], М.М. Дьяконов [67, с. 19-35], Б.Я. Ставиский [88, с. 162-168], Б.А. Литвинский [28; 71, с. 106-123], В.А. Ранов [83, с. 5-45; 81, с. 50-87], С.Г. Бобомуллоев [109; 110; 46, 47, с. 230–243; 80, с. 80-90], Г.Р. Каримова [27; 70, с. 13-55] и других. Так, в 1968 году Б.А. Литвинский опубликовал свою статью под названием «Археология Таджикистана за годы Советской власти» [71, с. 106-123], в которой были определены основные этапы развития археологической науки страны. Автор в данной статье наряду с анализом общих процессов затронул вопрос изучения памятников Дангаринского района и привел краткие сведения об открытии первых стоянок каменного века в Куйи Булён и других исторических памятников.

В.А. Ранов в своей статье под названием «Изучение каменного века Средней Азии за двадцать лет (1945-1965)» [71, с. 50-87], опубликованной в том же году, рассмотрел достижения археологов в области изучения

памятников каменного века Таджикистана, в том числе Дангары, по материалам археологических сезонов 1956-1960 годов.

Также в период независимости изучение памятников Дангары продолжилось, и был опубликован ряд научных исследований и статей, посвящённых истории археологии и этнографии данного региона. В частности, одним из важных достижений является составление археологической карты Дангаринского района Т.Г. Филимоновой и М.Р. Ахметзяновым, которая по результатам поисковых и полевых работ включает 360 памятников различных эпох, в том числе средневековые памятники; работа продолжается (карта существует в рукописном виде и в настоящее время не опубликована).

Кроме того, в 2010 году исследователь С.Г. Бобомуллоев завершил свою научную диссертацию под названием «История изучения археологических памятников Южного Таджикистана (XX век – начало XXI века)» [109]. В диссертации и связанных с ней статьях собран и проанализирован значительный материал, касающийся развития археологической науки страны, в том числе археологических памятников Дангары [109, с. 5].

Ко второй группе относятся исследования, связанные с деятельностью археологических экспедиций, отчёты и статьи, посвящённые практической и сезонной деятельности археологических групп. В частности, в научном журнале «Археологические работы в Таджикистане» (АРТ), который регулярно издаётся с 1954 года по настоящее время, публикуются сведения о каждом археологическом сезоне, направлениях и результатах деятельности экспедиций, а также о ходе раскопок и полевых исследований на памятниках Дангаринского района. При подготовке первой главы диссертации использование этих источников позволило определить хронологию и общее направление изучения археологических памятников Дангары.

К третьей группе относятся фундаментальные исследования, монографии, научные и научно-популярные статьи, непосредственно посвящённые изучению археологических проблем Дангары.

В области изучения **каменного века** значителен вклад таких учёных, как А.П. Окладников [75, с. 5-20; 76, с. 5-18; 74, с. 4-15], В.А. Ранов [111; 84, с. 5-26], А.Х. Юсупов [96, с. 138-147; 99, с. 22-28; 98, с. 234-346], Т.Г. Филимонова [113; 89, с. 40-60; 90, с. 204-206; 92, с. 227-234]. Указанные исследователи опубликовали научные и научно-популярные статьи, посвящённые каменному веку Дангары.

Бронзовый век. Изучение памятников бронзового века на территории Дангаринского района исследовано значительно слабее по сравнению с каменным веком. До настоящего времени, за исключением сезонных археологических отчётов и нескольких научно-популярных статей, комплексные и всесторонние исследования в данном направлении

не были проведены. В частности, среди исследователей, обращавшихся к данной теме, можно назвать Н.М. Виноградову [48, с. 74-83; 49, с. 126-137; 50, с. 242-253], Л.Т. Пьянкову [78, с. 349-363] и других. Однако их исследования в основном носят общий характер и не охватывают глубокого структурного и культурного анализа памятников данного периода в Дангаре. Этот научный пробел свидетельствует о необходимости дальнейших исследований бронзового века данного региона.

Античный период. Памятники античного периода на территории Дангары изучались только Е.П. Денисовым [24; 23; 54, с. 50-55; 57, с. 577; 55, с. 41; 59, с. 474; 64, с. 174-178; 65, с. 182-186]. Его исследования были в основном посвящены описанию общих особенностей поселений, культурных изменений и социально-экономических процессов данного периода, которые были проанализированы и охарактеризованы на основе полевых исследований и исторических данных. Несмотря на это, всестороннее и специальное изучение памятников античного периода в Дангаре до настоящего времени нуждается в дальнейшем расширении и новых исследованиях.

В разделе изучения **средневекового периода** исследование памятников средневековой эпохи в Дангаринском районе впервые было начато П.И. Смоличевым [87, с. 93-107]. Результаты его исследований привели к тому, что впервые были поставлены на учет несколько средневековых памятников, что рассматривается как первая систематическая попытка регистрации исторического наследия данного региона. В дальнейшем этот процесс был продолжен академиком Ю.Я. Якубовым [104, с. 189-195; 103, с. 171-182; 105, с. 109-137; 102, с. 135-145; 106, с. 3-4; 107, с. 2] с опорой на современные научные методы, благодаря чему количество памятников данного периода было определено более полно и точно.

На последующих этапах исследования средневековых памятников Дангары были продолжены В.А. Рановым и Э.А. Юркевичем [80, с. 169-172], Е.П. Денисовым [24; 52, с. 561; 53, с. 566; 61, с. 96-105; 62, с. 86-94; 60, с. 483; 63, с. 289-296], Г. Гоибовым [30; 37] и рядом других исследователей. Эти исследования позволили раскрыть архитектурные особенности, религиозно-культурное содержание и социальное значение памятников, а также заложили основу для изучения культурных, политических и экономических процессов средневековья в Кулябском регионе. В частности, одним из важных направлений исследований, получивших активное развитие в период независимости, стало изучение памятников с целью составления археологической карты Дангаринского района. В данном направлении значительные работы были выполнены Е.П. Денисовым, Т.Г. Филимоновой и М.Р. Ахметзяновым [93, с. 14-44; 95, с. 55-111]. Археологическая карта как исследовательский инструмент предоставила

возможность собрать материалы о распространении и упадке памятников на протяжении средневековой истории Дангары.

Отдельным направлением археологических и исторических исследований в Дангаринском районе является изучение архитектурных памятников и мазаров. В этом направлении особое место занимают исследования В.Л. Ворониной [51, с. 209–218], Г. Гоибова [21], Н. Валиева и Н. Ахмедова. В особенности исследования В.Л. Ворониной подробно отражают архитектурные особенности, историю мавзолеев, мазаров и их культурное значение.

Также исследователи М. Музаффари, Х. Камол и З. Наботзода [29] внесли вклад в изучение отдельных культурных аспектов мазаров и связанных с ними вопросов. Их исследования играют значительную роль в укреплении знаний и сохранении духовного наследия Дангары.

Анализ указанных трудов и научных статей показывает, что, несмотря на то что различные аспекты исследуемой темы в разные годы рассматривались отдельными учёными, до настоящего времени не проведено ни одного комплексного и всестороннего анализа. В результате остаётся ряд спорных вопросов и «белых пятен» в истории изучения археологии Дангаринского района, в том числе средневековых памятников, которые требуют глубокого исследования и анализа. В связи с этим возникла необходимость подготовки самостоятельной научной диссертации с использованием первичных источников, научных исследований советского периода, материалов эпохи независимости, полевых данных и современных аналитических подходов. Такая диссертация может способствовать формированию чёткого и обоснованного представления об археологических процессах, исторической эволюции и культурной значимости археологических памятников Дангаринского района.

Связь исследования с программами (проектами) и научными темами. Настоящее диссертационное исследование выполнено в рамках реализации перспективного плана научно-исследовательских работ отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана на 2021–2025 годы «История таджикского народа: Археология Таджикистана (от каменного века до раннего средневековья)».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью данного исследования является всесторонний научный анализ «Средневековых памятников Дангаринского района (III–XVIII вв.)». В рамках данной цели рассматривается изучение материальных археологических источников, полученных в результате полевых исследований.

Для достижения поставленной цели необходимо выполнение следующих задач:

- рассмотрение географических, исторических и административных вопросов Дангаринского района;
- определение основных этапов изучения исторических памятников Дангаринского района;
- исследование топонимических вопросов и датировки исторических памятников района;
- выявление археологических памятников раннесредневекового периода района;
- анализ археологических памятников IX-XII вв.;
- рассмотрение археологических памятников позднего средневековья (XIII-XVIII вв.);
- определение значения археологических памятников Дангаринского района для изучения истории средневековья таджикского народа;
- изучение архитектурных памятников мавзолеев Шейха Шакика Балхи и Мавлоно Обиддина;
- исследование архитектурного памятника мавзолея Мавлоно Таджиддина.

Объект исследования составляют памятники средневекового периода на территории Дангаринского района.

Предметом исследования является совокупность средневековых памятников Дангаринского района (III-XVIII вв.). Их изучение и анализ осуществлены на основе материалов, полученных в результате археологических экспедиций, научных и мемуарных источников, научных и научно-популярных трудов и статей, а также устных сведений местных жителей.

Этап, место и периоды исследования. Диссертационное исследование выполнено в отделе археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана и включает два этапа.

Первый этап охватывает 2021-2022 годы, в течение которых были выполнены следующие работы: выбор темы и научного руководителя, утверждение темы на учёном совете Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша, составление плана работы, сбор и систематизация материалов по выбранной теме, поиск архивных документов отдела, изучение другой научной литературы, написание первой и второй глав диссертации, публикация статей по теме диссертации, участие в археологических исследованиях и научных конференциях.

Второй этап охватывает 2023–2024 годы. В рамках данного этапа были выполнены следующие работы: написание третьей главы, написание введения и заключения диссертации, публикация статей по теме исследования, выступления на республиканских и международных конференциях, сдача комплексного экзамена по специальности и представление диссертации.

Теоретические основы исследования. Для проведения диссертационного исследования были использованы основополагающие принципы современной археологической науки и историографии, основанные на применении методов историзма, объективного освещения фактов, сравнительного анализа, комплексного подхода к изучению археологических памятников, использовании архивных материалов и критическом анализе исторических и археологических источников. Теоретическую основу исследования составляют научные труды отечественных и зарубежных археологов, историков и других известных исследователей, посвящённые вопросам изучения средневековых памятников Дангаринского оазиса, истории формирования и развития населённых пунктов, градостроительства, фортификационного строительства, архитектуры и материальной культуры региона. Кроме того, при разработке теоретических основ диссертации были использованы результаты исследований, посвящённых изучению архитектурных памятников Дангаринского района. Одновременно в процессе исследования в качестве теоретико-методологической основы были использованы результаты археологических раскопок и археологических экспедиций, материалы полевых исследований, архивные документы, письменные источники, археологические находки и другие научные материалы, которые создали надёжную основу для анализа, сопоставления и формулирования научных выводов.

Научная новизна исследования. Научная новизна исследования. Научная новизна диссертационного исследования заключается в том, что впервые представлено всестороннее исследование средневековых памятников Дангаринского района в форме самостоятельной научной работы. Проведены изучение и анализ вопросов, связанных с историко-археологическими памятниками средневекового периода Дангаринского района, относящимися к III–XVIII вв. н. э., которые до настоящего времени не были исследованы в полной мере.

Научная новизна исследования отражается в следующих положениях:

- рассмотрены географические, исторические и административные вопросы Дангаринского района;
- определены основные этапы изучения исторических памятников Дангаринского района;
- исследованы топонимические вопросы и датировка исторических памятников района;
- выявлены археологические памятники раннесредневекового периода района;
- проанализированы археологические памятники IX–XII вв.;
- рассмотрены археологические памятники позднего средневековья (XIII–XVIII вв.);

- определено значение археологических памятников Дангаринского района в изучении истории средневековья таджикского народа;
- изучены архитектурные памятники мавзолеев Шейха Шакика Балхи и Мавлоно Обиддина;
- исследован архитектурный памятник мавзолея Мавлоно Тоджиддина.

Основные положения, выносимые на защиту:

– В результате исследования установлено, что Дангаринский район, с точки зрения географического положения и природных условий, является одним из важнейших историко-культурных регионов юга Таджикистана, на территории которого зарегистрировано более 360 исторических и археологических памятников. На основе результатов археологических разведок, раскопок и научных исследований создана надёжная научная база для определения периодизации, датировки и развития древних культур региона. Одновременно анализ географических, исторических, административных и топонимических данных Дангаринского района позволил на научной основе определить и обобщить особенности размещения, наименования и историческую ценность археологических памятников в системе культурного наследия Таджикистана.

– Исследование доказало, что важнейшие археологические памятники Дангаринского района, в том числе Сари Купрук, комплекс Кампиртеппа, крепость Чортеппа, Таджиккала, комплекс памятников Иттиход 1–5 (Джестерган 1–5), древнее городище Дангара и другие памятники, были подвергнуты комплексному изучению на основе анализа археологических материалов, исторических источников и результатов полевых исследований. Их исследование позволило определить историко-культурные особенности, хронологические этапы, их роль в формировании культурной среды региона и их научное значение, а также научно обосновать место археологического наследия Дангаринского района в изучении древней и средневековой истории Таджикистана.

– В ходе исследования установлено, что археологические памятники Дангаринского района являются одним из основных вещественных источников изучения истории средневекового периода таджикского народа. Комплексный анализ археологических материалов и результатов полевых исследований позволил реконструировать и научно определить особенности экономического, социального, политического и культурного развития региона в средние века, а также обосновать вклад и место Дангаринского района в формировании и развитии средневековой цивилизации таджиков.

– Сделан вывод о том, что мавзолеи Шейха Шакики Балхи, Мавлоно Обиддина и мавзолей Мавлоно Тоджиддина на основе архивных материалов, исторических источников и анализа археологических материалов были всесторонне изучены. В рамках исследования впервые с использованием современной археологической методологии и научных

методов исследования были обоснованы их архитектурные, исторические и культурные особенности, а также место и значение данных памятников в системе всемирного культурного наследия.

Теоретическое и практическое значение исследования. Данное исследование имеет теоретическое и научно-практическое значение, а его результаты могут сыграть важную роль в развитии научной деятельности историков, археологов и специалистов данной отрасли. Результаты анализа и рассмотрения вопросов, связанных с темой диссертации, создают надёжную научную основу для глубокого понимания истории древнейшего, древнего и средневекового периодов таджикского народа, особенно в рамках изучения материального наследия Дангаринского района.

В диссертации исследованы важные археологические аспекты региона, представлены новые данные и анализ существующих источников, которые приобретают теоретическую значимость. Это может иметь широкое применение в практической реализации археологических полевых работ, составлении исторических и археологических карт, а также в написании научных статей и монографий по вопросам археологии и истории Таджикистана.

Содержание и выводы диссертации могут быть использованы при подготовке обобщающих трудов по истории таджикского народа и для преподавания академических курсов, в том числе «Основы археологии Таджикистана», «Археология средневекового периода», «Историография археологии Республики Таджикистан» в качестве вспомогательного источника. Выводы и рекомендации, представленные в диссертации, служат надёжной научной основой для решения ключевых и дискуссионных вопросов истории Таджикистана, особенно средневекового периода, а также могут определить направление дальнейших исследований.

Степень достоверности результатов исследования зависит от ряда важных методологических и практических факторов. В частности, точность полученных данных, достаточность объёма проанализированного материала, уровень обработки научных результатов, масштаб публикаций и наличие диссертационных исследований по рассматриваемой теме служат основными достоверными доказательствами. Представленные выводы и рекомендации основаны на глубоком научном анализе результатов теоретических и экспериментальных исследований, включая полевые и раскопочные работы.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация под названием «Средневековые памятники Дангаринского района (III–XVIII вв.)», представленная на соискание степени доктора философии (PhD), доктора по специальности, полностью соответствует паспорту специальности 6D020800 – археология и этнография (6D020801 –

археология), утверждённому Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан.

Личный вклад соискателя ученой степени. Личный вклад автора диссертации подтверждается уровнем научной новизны исследования, значимостью предлагаемых научных выводов, а также подготовкой и публикацией научных статей, участием в теоретических семинарах и научно-практических конференциях, а также непосредственным участием в археологических экспедициях. Кроме того, способ постановки проблемы, логика и стиль изложения в диссертации, а также методы обработки источников и анализа научного материала свидетельствуют о том, что данное исследование является результатом самостоятельной научной работы соискателя и чётко отражает его личный вклад в развитие изучения исторических и архитектурных памятников Дангаринского района.

Практическая апробация результатов исследования. Основные положения исследования были представлены и обсуждены в научно-практических и теоретических республиканских и международных конференциях, в том числе на Международных научных конференциях «Достижения археологии, материальной и культурной цивилизации Зарафшанской долины и сопредельных территорий», Международных научных конференциях «Комплексные результаты археологических исследований в Таджикистане», научно-практических конференциях «Наука глазами молодых учёных», а также на Первой республиканской научно-практической конференции «Роль молодых учёных в развитии науки, инноваций, цифровой экономики и национального государственности», где были представлены в виде докладов и статей и подвергнуты обсуждению.

Диссертация была обсуждена в отделе археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша и протоколом № 5 от 12 мая 2026 года была рекомендована к защите.

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации опубликовано 5 научные статьи в рецензируемых журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан и 5 статей в других научных изданиях.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, девяти параграфов, заключения, списка использованной литературы (182 наименования) и приложения, подготовлена в объёме 179 страниц компьютерного текста.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении диссертации подробно рассмотрены и обоснованы актуальность темы исследования, степень изученности и разработанности проблемы, связь исследования с программами, проектами и соответствующими научными темами, цель и задачи исследования, объект и

предмет исследования, этапы, место и периоды проведения исследования, хронологические рамки исследования, теоретические и методологические основы исследования, научная новизна исследования, основные положения, выносимые на защиту, теоретическая и практическая значимость результатов исследования, степень достоверности полученных результатов, соответствие содержания диссертации паспорту научной специальности, личный вклад соискателя учёной степени, апробация результатов исследования, публикации по теме диссертации, а также структура и объём диссертации.

Первая глава диссертации **«История изучения археологических памятников Дангаринского района»** состоит из трёх параграфов.

Первый параграф первой главы **«Географические, исторические и административные сведения о Дангаринском районе»** содержит подробные и аналитические сведения о географии, истории и административно-территориальной структуре района, природных особенностях, климате, населении, социально-экономическом развитии и его месте в административной системе Республики Таджикистан.

Т.Г. Филимонова в отношении географического, исторического и административного положения Дангаринского района отмечает: «В этой связи рассмотрение и определение географического, исторического и административного положения Дангаринского района имеет важное значение и создаёт благоприятную научную основу для анализа археологических памятников, особенно средневековых» [91, с. 117-118].

Ф. Салимзода относительно географического положения Дангаринского района отмечает: «Дангаринский район с географической точки зрения охватывает обширную территорию и расположен в юго-западной части Республики Таджикистан» [85, с. 66]. Следует отметить, что район в географическом отношении находится в юго-западной части республики и имеет значительную площадь [39, с. 66]. Дангаринский район с севера ограничен Вахшским и Гули-Зиндонским хребтами, с востока – Моркӯхом, с юга – хребтами Рангонтоғ и Сарсарак, а с запада – Каратовым [5, с. 67].

Диссертант отмечает, что Дангаринский район является одной из древних оазисных территорий Республики Таджикистан, и на его территории зарегистрировано более 400 историко-культурных памятников. Изучение и исследование этого уникального наследия имеет большое научное значение для понимания важнейших вопросов национальной истории.

По вопросам истории Дангаринского района исследователями написано большое количество научных трудов и статей. Среди них таджикский историк Г. Гоибов, опираясь на источники, отмечает, что средневековые историки, такие как аль-Истахри [9], Ибн Хаукаль [8], Джувейни [6], Мирхонд [13], Шараф ад-Дин Али Йазди [16], Ибн аль-Асир

[7], Гулшани [30], приводили сведения о названиях Тамлиёт, Дашти Кўлак, Кулон и Дангара. В частности, в географическом сочинении X века «Худуд ал-алам» неизвестного автора говорится: «Борсориг, Мунк, Тамлиёт – небольшие, богатые и благоустроенные поселения, и жители этих поселений воинственны» [15, с. 119]. Аль-Истахри и Ибн Хаукаль о местоположении города Тамлиёт пишут следующее: «Тамлиёт расположен на караванном пути Мунк, в четырёх фарсах (24 км – А. С.) от Пули Сангин» [9, с. 424; 72, с. 57-99].

Историк Г. Гоилов в своём исследовании относительно разрушения Тамлиёта монголами отмечает: «Тамлиёт (Тамлиёт) в 1220 году был полностью разрушен отрядами монголов под руководством Чингисхана. Поскольку, согласно данным исторических источников, в этом же году войска Чингисхана совершили нападение на регион Кангурт и Сомон, разрушив его» [21, с. 10].

Историк Г. Гоилов в другом месте, ссылаясь на сочинение «Равзат-ус-сафо», подчёркивает, что в этом источнике название Тамлиёт прямо не упоминается. Историк Г. Гоилов приводит данный фрагмент следующим образом: «И когда Чингисхан освободился от разрушения Термеза, он направился в пределы Кангурта и Сомона. И, остановившись там на зимовку, предал тот край разрушению, уничтожению и разорению, очистив его от людей и благоустройства» [22, с. 257].

Ф.Ф. Салимзода пишет следующее: «Историк XIII века Ата-Малик Джувейни также в “Тарих-и Джаханкушай” приводит точно это же сообщение, но вместо Кангурта упоминает Лангурт, а название “Сомон” передаёт как “Самон”» [85, с. 257; 6, с. 36]. Г. Гоилов далее пишет: «Предполагается, что Самон или Сомон – это благоустроенное селение в окрестностях современного Дангаринского района» [22, с. 237].

Автор также подчёркивает, что Дангаринский район, помимо Тамлиёта, в исторических источниках упоминается и под другими названиями. В частности, одним из таких названий является Дашти Кўлак, Кулон или Куланг. Термин Дашти Кўлак впервые упоминается в произведении Шараф ад-Дина Али Йазди «Зафар-наме-йи Тимури». По мнению исследователя, территория современного Дангаринского района в XIV веке была известна под названием Дашти Кўлак. Али Йазди в этой связи пишет: «Амир Хусейн и его величество Сахибкиран (Амир Темур) оттуда направились в сторону Солисароя (нынешний район Пяндж) и двинулись в сторону Хатлона. Перейдя степь, они разбили лагерь в местности Дашти Кўлак» [85, с. 30-32].

Историк Г. Гоилов на основе изучения различных источников пишет следующее: «Название Дашти Кўлак сохранялось до XVI века. Например, в “Тарих-и Рашиди” Мирзы Хайдара неоднократно упоминается о родине Мавлоно Таджиддина, то есть о Дашти Кўлак. Он в ходе описания событий войны между Бабуром и узбекскими султанами Гиссара упоминает Дашти

Кулак как одно из известных мест Хатлона. Также наряду с Дашти Кулак, село Пушинг в тот период считалось одним из крупных и благоустроенных населённых пунктов района, которое упоминается во многих исторических источниках. В “Тарих-и Рашиди” Пушинг также упоминается в 912 году хиджры (1506-1507 гг.)» [22, с. 369]. Другим селением, часто упоминаемым в средневековых исторических источниках, является караван-сарай Кулон (ныне село Себистон).

Сафиуддин Воизи Балхй относительно места гибели известного аскета Шайха Шакика Балхй пишет следующее: «И Шаких удостоился чести мученичества на этапе Кулон между Хатлоном и Вашгирдом» [14, с. 21; 41, с. 130-131]. Ибн аль-Асир сообщает о гибели Шайха Шакика Балхй следующую информацию: «В этом году (194 г. х.) аскет Шакик Балхй был убит в сражении при Кулоне...» [42, с. 64]. Садыкходжа Гулшани пишет: «Население этой области составляло более десяти тысяч хозяйств, и все они были таджиками». Также на полях селения Кангурт собственной рукой автора и красными чернилами записано выражение: «Все жители Кангурта – 10 тысяч». Из этого следует, что в тот период Дангара подчинялась Кангурту, а население северной части современного Дангаринского района в основном составляли таджики [22, с. 546; 13].

Более подробные сведения о территории современного Дангаринского района приведены русским путешественником и исследователем Н.А. Маевым [10, с. 349-463; 11, с. 130–280].

В вопросе административного деления Дангаринского района значительный вклад внесли исследователи А.Е. Снесарёв [36], С.С. Юнусов [43], Ч.Х. Талбаков [38] и Х.М. Мухаббатов [31]. Согласно их исследованиям, территория современного Дангаринского района в различные периоды входила в состав бекства Балджуван и тумана Кангурт. В 1921-1924 годах территория современного Дангаринского района входила в состав бекства Балджуван и тумана Кангурт Кулябской области [37, с. 20].

В 1930-1932 годах Дангаринский район находился в составе Кангуртского района, однако в результате новых административных решений 8 июля 1932 года был образован самостоятельный Дангаринский район [4, Д.10. – Л.57]. Согласно официальным данным, территория района до 1936 года была известна под названием Оксу (Ёхсу) [85, с. 34], в его состав входили джамоаты Оксу (Ёхсу), Булён, Игрон, Макеев и Сангтӯда [39, с. 270].

Согласно исследованиям Ч.Х. Талбакова и Х.М. Мухаббатова, Дангаринский район до 1938 года входил в группу районов, подчинённых республиканскому центру. В последующие периоды его административная принадлежность несколько раз менялась: в 1944-1947 годах он входил в состав Кургантеппинской области, в 1947-1955 и 1974-1992 годах – в состав Кулябской области. С 1955 по 1973 год Дангаринский район вновь входил в число районов республиканского подчинения [38, с. 178].

Ф.Ф. Салимзода относительно административно-территориальной единицы Дангаринского района пишет следующее: «Согласно данным Управления статистики Дангаринского района, административно-территориальная единица района в настоящее время состоит из 1 поселкового джамоата и 8 сельских джамоатов. Административным центром района является посёлок Дангара» [112, с. 19].

Таким образом, с исторической точки зрения Дангара в различных источниках упоминается под разными названиями и на протяжении веков известна как важный культурный и экономический центр.

Во втором параграфе первой главы под названием **«Основные этапы изучения исторических памятников Дангаринского района»** рассматриваются вопросы, связанные с процессом археологических работ, развитием научных исследований и полученными результатами, а также этапы изучения памятников, которые классифицируются следующим образом: первый этап – начальный разведочный период (1942-1950 гг.); второй этап – период проведения целенаправленных раскопок археологических памятников и их систематической регистрации (1955-1990 гг.); третий этап – этап возрождения и развития самостоятельных археологических исследований в период государственной независимости (1997-2024 гг.).

Диссертант отмечает, что история таджикского народа основана на исторических и культурных памятниках, а наследие прошлого является важным источником для понимания экономических, социальных и политических вопросов региона Центральной Азии и человеческой цивилизации в целом. Дангаринский район является одним из древнейших оазисов, где обнаружены следы человеческой деятельности с древнейших времён, включая каменный век. Дангара относится к числу древних таджикских территорий, на которой зарегистрированы важные исторические памятники различных эпох [2-М, с. 147].

На основе изучения археологического материала основные этапы изучения памятников Дангаринского района параграфуются на три периода.

Первый период: начальный разведочный этап (1942-1950 гг.). В этот период были проведены первые полевые работы и сбор предварительных данных. В 1942 году экспедиция Института истории, языка и литературы Таджикского филиала Академии наук СССР под руководством учёных Б. И. Ниёзмухаммадова, С. Бурхонова и П. И. Смоличева осуществила поисковые и полевые регистрационные работы [87, с. 93-107]. Полученные материалы позднее были опубликованы П. И. Смоличевым в виде отдельной статьи [87, с. 93-107], что можно рассматривать как первые опубликованные научные сведения о памятниках Дангаринского района. В 1950 году археолог Н. Н. Забелина продолжила разведочные исследования, однако их результаты не были опубликованы в полном объёме.

Второй период: период целенаправленных раскопок археологических памятников и их регистрации (1955-1990 гг.). Данный период считается одним из наиболее активных этапов археологических исследований на территории Таджикистана. В 1955 году В. А. Ранов исследовал городище Пушинг, а также обнаружил новый памятник каменного века вблизи села Кизилджар [79, с. 107]. В 1956 году А. П. Окладников зарегистрировал в Дангаринском районе ряд неолитических стоянок в селениях Булёни Поён, Тутқавул, Сойи Сайёд, Кизилджар, Дашти Мазор и некоторых других местах [74, с. 11].

О результатах археологических исследований академик А.П. Окладников пишет: «В ходе исследований в Дангаринском районе было зарегистрировано ряд исторических памятников, в том числе неолитические стоянки вблизи селений Булёни Поён, Тутқавул, Сойи Сайёд, Кизилджар, Дашти Мазор (Хучаракй), Чашмаи Тор, Бошбулок и Оби Ғичовак» [74, с. 11]. Также в 1957 году он начал исследование стоянки Кўйи-Булён [76, с. 18], которое впоследствии в 1987 году было продолжено Т. Г. Филимоновой [2-М, с. 148].

Диссертант пишет, что в 1958–1959 годах А. П. Окладников вблизи села Саргазон обнаружил стоянку верхнего палеолита, а также выявил стоянки типа гиссарской культуры в Ёхсу и Хуррамзамин [2-М, с. 148]. В 1957-1958 годах В. А. Ранов и Э. А. Юркевич исследовали руины Таджиккала [80, с. 169]. В 1960-1961 годах Э. А. Юркевич провёл детальное изучение стоянки Тутқавул [97, с. 148-149], в результате раскопок было установлено, что данный памятник относится к VII-XII векам [97, с. 149].

В 1963-1969 годах многослойные исследования памятника Тутқавул и в 1966-1972 годах изучение городища Сайёд, проведённые А. Юсуповым, имели большое значение для понимания мезолитической и неолитической культур [100, с. 138-147]. В 1970 году в окрестностях села Пушинг были обнаружены памятники кушанского периода, средневековые захоронения и наскальные надписи, что способствовало изучению религиозной и культурной жизни населения кушанского времени [73, с. 252].

С 1972 по 1984 годы продолжались широкомасштабные исследования памятников древнего и средневекового периода в Дангаринском районе, в результате чего были получены ценные исторические находки. В 1978-1981 годах были проведены исследования неолитической стоянки Тегузак и слоёв бронзового века, которые имели важное значение для изучения ранних этапов цивилизации региона.

В 1978 году Южно-Таджикская экспедиция начала раскопки памятников бронзового века в селе Кангурттут. В ходе полевых работ был также выявлен неолитический слой, который в 1987-1990 годах был исследован В. А. Рановым и Т. Г. Филимоновой. В 1990 году был

обнаружен новый памятник бронзового века под названием Тошгузар [48, с. 74].

В целом, 1955-1990 годы являются периодом формирования научной школы археологии, в ходе которого были выявлены десятки важных исторических памятников и введены в научный оборот.

Третий период: период возрождения и развития самостоятельных исследований в период независимости (1997-2024). Период государственной независимости Республики Таджикистан считается новым и важным этапом развития археологической науки. Этот период характеризуется активизацией отечественных исследований, привлечением специалистов отрасли, реализацией программ по охране и реставрации памятников, а также расширением международного сотрудничества. Внимание государства и общества к историческому наследию возросло, а научные исследования приобрели системный характер.

В 1997-1998 годах под руководством архитектора Н. Валиева и археолога Н. Ахмедова были проведены исследования архитектурных памятников Дангаринского района [1, с. 1-7; 2, с. 1-5]. Хотя результаты этих исследований не были полностью опубликованы, они заложили важную основу для дальнейших исследований.

В 2006-2007 годах Т. Г. Филимонова продолжила изучение памятников районов, попадавших в зону затопления водохранилища НОБ Сангтуда I. В ходе этих работ были повторно исследованы остатки раннесредневековой крепости Сари Купрук, могильник бронзового века и ряд других памятников [96, с. 55].

В 2007-2008 годах продолжились раскопки многослойного памятника Тегузак. В 2009-2010 годах основной задачей археологической экспедиции являлось составление полной карты исторических памятников Дангаринского района [96, с. 55-56]. Эта работа имела большое научное значение для систематизации археологических данных.

В 2018 году под руководством академика Ю. Я. Якубова в селе Пушинг были обнаружены и исследованы остатки гончарной печи XIII-XVII веков н. э. Было установлено, что кирпичи из этой печи использовались при строительстве ряда исторических сооружений региона. В 2019 году была создана совместная таджикско-французская экспедиция, начавшая исследование памятников греко-бактрийского периода [105, с. 112]. В результате были получены ценные находки в районах Гичовак, Паркамчй, Золи Зард и других местах.

В условиях пандемии COVID-19 в 2020 году международные археологические исследования были ограничены, несмотря на это, топографические исследования, проводившейся таджикскими специалистами, не прекращались [68, с. 196].

Начиная с 2021 года археологические исследования на городище Золи Зард были продолжены, которые осуществлялись на трёх ключевых

объектах городище. Проведенные исследования позволили существенно расширить представления в исследование оборонительной системы, архитектурно-планировочной структуры и история заселения городище [68, с. 197-200].

В 2022 году совместная таджикско-французская экспедиция продолжала исследования, входи которых были использованы современные геофизические методы. Применение современных геофизических методов обеспечило возможность уточнить архитектурно-планировочную структуру памятника и стратиграфию его культурных слоев. Проведённые исследования показали, что памятник Золи Зард относится к числу многослойных археологических памятников, обладающим высокой научной ценностью и международным значением [69, с. 285-307].

В целом, период 1997-2024 годов отличается несколькими важными особенностями: совершенствованием и расширением научных исследований, сохранением и представлением культурного наследия, использованием современных методов и открытием новых исторических центров. Проведённые исследования подтвердили, что Дангаринский район является одним из древнейших центров цивилизации на юге Таджикистана.

Таким образом, период независимости стал для таджикской археологии этапом возрождения, профессионального развития и международной интеграции. На современном этапе одной из основных задач исследователей остается сохранение достигнутых результатов и дальнейшие изучение уникального исторического наследия страны.

Третий параграф первой главы «Топонимическое объяснение и вопросы датировки исторических памятников Дангаринского района» посвящён анализу происхождения топонима «Дангара», а также вопросам датировки археологических памятников на основании материалов археологических исследований, которые рассматриваются в данном параграфе.

По мнению диссертанта топонимы представляют собой часть лексического состава языка и развиваются в соответствии с его закономерностями. В связи с этим топонимика относится к числу разделов лингвистики. Одновременно, поскольку географические названия отражают природные и пространственные особенности территории, топонимика относится к географическим наукам. Для обозначения различных категорий географических названий в топонимике используются специальные термины, такие как гидронимы (названия водных объектов) и оронимы (названия рельефа)

Топонимика Дангаринского района является важной частью исторической, географической и культурной истории региона. Название «Дангара» редко упоминается в письменных источниках, поэтому при объяснении его происхождения чаще опираются на лингвистический анализ

и археологические данные. Среди учёных существуют различные мнения относительно значения этого слова.

Академик Ю.Я. Якубов в этимологическом анализе названия «Данғара», используя лексические данные древних арийских языков и учитывая географическое положение региона, рассматривает данный вопрос. Академик Ю.Я. Якубов о слове «Данғара» пишет: «Название Данғара может иметь корни в языке древних жителей побережий Чёрного моря – то есть эпохи ахеменидов, где слово “don” означает “вода”, а “ghar” – “гора”» [107; 2-М, с. 148]. Поэтому слово «Данғара» может означать «горная вода» или «вода, выходящая из предгорий».

Такое объяснение особенно соответствует географии северной части Дангаринского района, которая окружена зелёными предгорьями, включая хребты Гули Зиндон, Санглох, Сарсаряк и Мористон (Джилантов). В прошлом эти горные районы были покрыты густыми лесами, и даже сегодня на их вершинах сохраняются остатки таких лесов. В этих предгорьях существовало множество родников, которые, вероятно, связаны с понятием «горная вода».

Некоторые лингвисты, в том числе В. С. Расторгуева и Д. И. Эдельман, считают, что слово dhana в древнеиранских языках означало «сухая земля», а ghar – «горячий», «жгучий». Такое объяснение больше соответствует южной части Дангаринского района, которая характеризуется тёплым и сухим климатом. Обе точки зрения имеют научную основу, и природные условия региона их подтверждают.

Среди населения также существует другое предание, согласно которому название Данғара якобы происходит от выражения «дона-ғара», то есть «стог пшеницы». Эта народная этимология связана с традиционным занятием местного населения – земледелием и зерновым хозяйством.

В диссертации отмечается, что археологические исследования показывают, что территория Дангаринского района с очень древних времён была местом обитания человека. Древнейшие памятники относятся к эпохе верхнего палеолита (50-40 тысяч лет назад) и зафиксированы в местностях Булёни Боло, Сойи Саёд и Оғзикичик [101, с. 85-86]. Стоянка Оғзикичик считается одним из важнейших памятников этого периода. В ней были обнаружены каменные орудия, кости животных и следы жизни древних людей, что делает данный памятник уникальным по сравнению с другими памятниками окружающей территории [77, с. 100].

В VI-IV тысячелетиях до нашей эры на берегах реки Вахш жили племена гиссарской культуры. Стоянки Туткавул, Сойи Саёд, Теғузак и Кангурттут являются яркими примерами этой культуры [82, с. 14-16]. Эти места считаются одними из важнейших неолитических центров Центральной Азии.

В конце III и в начале II тысячелетия до нашей эры в Центральной Азии сформировалась культура бронзового века, известная под названием

«Бактрийско-Маргианский Археологический Комплекс» [108, с. 174]. Её следы обнаружены на кладбище Куруксой и в селе Ёичовак. Памятники Кангуртут и Тегузак относятся к XV-XI векам до нашей эры и отражают развитие земледелия и скотоводства. Это подтверждается находками характерной керамики ручной работы, бронзовых ножей и других предметов материальной культуры [59, с. 121].

Ранний железный век (IX-VII века до нашей эры) характеризуется появлением крупных местных поселений. Во времена Ахеменидского царства Дангаринский район считался одной из важных областей Бактрии. В селениях Булёни Поён и Пушинг археологами были обнаружены следы этого периода [92, с. 122].

В эпоху греко-бактрийцев и кушанов (III век до н. э. – III век н. э.) Дангаринский район стал важным центром градостроительства. Поселения существовали вблизи Пушинг, Маликова, Хушдилон и Ёхсу. Монеты греко-бактрийских и кушанских царей [26, с. 14-21; 59, с. 122], найденные на территории района, свидетельствуют о развитии торговли.

В средние века (VI-XII вв.) Дангаринский район входил в состав Хутталя, который являлся частью государства Саманидов; в письменных источниках саманидского периода упоминаются Пули Сангин и город Тамлиот [62, с. 120]. Важными памятниками этого периода являются Хусравкальа, Сари Купрук и город Тамлиёт. Резные колонны с арабскими надписями и архитектурные мавзолеи свидетельствуют о культурном развитии региона.

Монгольское нашествие в XIII веке нанесло тяжёлый удар по развитию городов Дангаринского района. Несмотря на это, в период Тимуридов жизнь вновь возродилась, активизировались торговля и денежное обращение. Многочисленные тимуридские монеты, найденные на территории Дангаринского района, свидетельствуют о том, что Хутталь и, соответственно, Дангаринский район были включены в систему международной торговли на обширной территории империи Тимуридов [26, с. 39-40].

В XVIII-XIX веках поселения Дангара и Сангтұда продолжали функционировать. Мавзолеи Мавлоно Точиддин, Хоча Зариф и Хоча Шақиқи Балхй являются яркими образцами архитектуры этого периода. В конце XIX века административным центром региона являлось селение Ёхсу. Позднее административный центр был перенесён в Дангару.

Результаты топонимических и археологических исследований Дангаринского района свидетельствует о том, что данный регион относится к числу древнейших центров историко-культурного формирования таджиков. Начиная с эпохи палеолита вплоть до современности территория Дангаринского района оставалось одним из центров формирования культурных, хозяйственных и социальных отношений. Комплексное изучение географических названий и датировки археологических

памятников позволяет глубже понять исторического развития данного региона и более чётко определить его место в истории страны.

Археологические памятники Дангаринского района является важным источником для изучения культурного развития региона, миграционных процессов, экономических связей и формирования социальных традиций. Их дальнейшее изучение имеет большое значение для сохранения и представления исторического наследия Таджикистана.

Во второй главы диссертации **«Археологические памятники средневекового периода Дангаринского района»**, состоящий из четырех параграфов, рассматриваются археологические и архитектурные памятники Дангаринского района **III-XVIII вв.**

Первый параграф второй главы **«Археологические памятники раннего средневековья Дангаринского района (III-VIII вв.)»** посвящён исследованию материальной культуры раннего средневекового периода (III-VIII вв. н. э.). В параграфе анализируются результаты археологических исследований памятников Сари Купрук, комплекса Кампиртеппа, Дунчагтеппа, Духтаркальа и Гирдоб 1.

Диссертант отмечает, что раннесредневековый период (III-VIII вв. н. э.) является одним из важных этапов истории Центральной Азии. Этот период характеризуется формированием новых политических и социальных систем, развитием градостроительства, расширением торговых и культурных связей. В рассматриваемый период Дангаринский район благодаря выгодному географическому положению и близости к торговым путям, являлся одним из важных центров расселения и играл заметную роль в историческом развитии региона. Сохранившиеся археологические памятники и материалы, включая крепости, поселения, керамические сосуды и другие предметы, свидетельствуют о существовании здесь развитого общества с устойчивой системой хозяйственной и общественной организации.

Одним из важнейших памятников этого периода является **Сари Купрук**. Этот памятник расположен в селе Сангтӯда и имеет большое историческое и архитектурное значение.

Памятник в плане имеет форму, близкую к прямоугольной, и вытянут с севера на запад на 230 метров. Его ширина в северной части составляет 20 метров, а в южной – 90 метров. Следует отметить, что памятник был построен на вершине естественного каменистого холма, на краю оврага, который был отделён от берега притоком реки. С стратегической точки зрения местоположение памятника было выбрано очень удачно. С одной стороны, он расположен в относительно изолированной зоне, с другой – создавал возможность организации удобного перехода через реку Вахш. Позднее в этом месте был построен мост, от которого и произошло название памятника. Сам мост использовался до начала XX века [94, с. 78].

Впервые памятник был исследован в 1991 году И. А. Масловым; были обнаружены десять помещений, монеты, металлические изделия и большое количество керамических фрагментов [3, с. 1-9].

Стоит отметить, что в ходе археологических работ 1991 года на историческом памятнике Сари Купрук был выявлен и исследован ряд ценных находок, которые свидетельствуют об экономической, социальной жизни и оборонительной системе населения в различные исторические периоды. В различных культурных слоях памятника обнаружено значительное количество монет, имеющих важное значения для идентификации его стратиграфии и изучения связей местного населения с соседними регионами. В 1991 году при исследовании памятника с его территории были обнаружены пять медных и одна серебряная монета. Их формальные и символические особенности свидетельствуют о принадлежности к различным историческим периодам [3, с. 8].

Второй этап исследований был проведен в 2006 году Т. Г. Филимоновой и М. Р. Ахмедзяновым [94, с. 77-78]. В ходе археологических работ на памятнике были обнаружены керамические фрагменты, монеты и другие предметы материальной культуры, которые помогли определить дату памятника.

На основании археологических находок предложены две версии датировки памятник: на основании керамических находок и других предметов быта памятник относится к VII-X векам, однако на основании найденных монет датировка памятника относится к V-X векам [4-М, с. 131].

Исторический памятник Сари Купрук является одним из ярких образцов оборонительной и административной архитектуры раннесредневекового периода на юге Таджикистана. Следовательно, его структура, географическое положение и стратегическое значение определили его значения как важного исторического центра. Исследования 1991 и 2006 годов ясно показывают, что материалы, полученные на памятнике, представляют собой важный источник для изучения политической, социальной и культурной истории Дангаринского района.

Другим памятником является комплекс Кампиртеппа, который состоит из крепости, городища и некрополя. Этот комплекс впервые был исследован в 1942 году П. И. Смоличевым [87, с. 100], впоследствии памятник изучался Е. П. Денисовым и Т. Г. Филимоновой. Результаты исследований показали, что Кампиртеппа относится к III-VIII векам [95, с. 76] и использовался как населённый и административный центр. Здесь были обнаружены различные керамические сосуды, остатки зданий и другие ценные предметы, которые отражают хронологическую основу культурных слоёв памятника.

Исторический памятник Сари Купрук является одним из выдающихся образцов оборонительной и административной архитектуры раннесредневекового периода на юге Таджикистана. Как видно, структура,

географическое положение и стратегическое значение превратили этот памятник в важный исторический центр. Исследования 1991 и 2006 годов ясно показывают, что полученные на памятнике материалы могут служить важным источником для изучения политической, социальной и культурной истории Дангаринского района.

Другим памятником является **комплекс Кампиртеппа**, который состоит из цитадели, города и некрополя. Этот комплекс впервые был исследован в 1942 году П. И. Смоличевым [87, с. 100], позднее памятник был изучен Е. П. Денисовым и Т. Г. Филимоновой. Результаты исследований на данном памятнике показали, что Кампиртеппа относится к III–VIII векам [95, с. 76] и использовалась как поселение и административный центр. Здесь были найдены различные керамические сосуды, остатки построек и другие ценные предметы, которые определяют хронологическую основу культурных слоёв памятника.

Комплекс Кампиртеппа является не только историческим памятником, но и ценным археологическим объектом, отражающим жизнь наших предков в раннем средневековье. Благодаря стратегическому расположению, градостроительным особенностям и археологическим находкам это место сохраняет значение важного исторического центра. Охрана и изучение данного памятника имеет особое значение для понимания истории цивилизации региона Дангара и Таджикистана в III–VIII веках н. э.

Памятник Дунчагтеппа расположен на территории джамоата Пушинг, в селе Паркамчи, и впервые был зафиксирован археологом П. И. Смоличевым [87, с. 102]; данный памятник в 1975 году был исследован Е. П. Денисовым. В результате раскопок были найдены крупные сосуды и различные хумы, относящиеся к VII–VIII векам [95, с. 78].

П. И. Смоличев о данном памятнике писал: «Этот памятник, вероятно, служил сторожевой башней Духтаркалы, хотя не имел круглой формы. Во время археологических исследований местные жители предоставили исследователю оссуарий, то есть специальный сосуд или ящик для сбора человеческих костей. Оссуарий был изготовлен из керамики, имел овальную форму, его размеры составляли 0,6 м в длину, 0,35 м в ширину и 0,23 м в высоту. Внутри находились остатки костей и пепел» [87, с. 104].

Памятник Духтаркальа расположен на территории села Паркамчи и был зафиксирован П. И. Смоличевым [87, с. 101]. П. И. Смоличев о памятнике Духтаркальа пишет следующее: «Памятник Духтаркальа расположен на вершине естественного холма, в нижней части сая Челона, и до настоящего времени в этом месте сохранились остатки крепости. На поверхности земли, на склонах и у подножия холма в большом количестве встречаются фрагменты глазурованной керамики, украшенной различными цветами» [87, с. 101].

Памятник был повторно исследован археологом Е. П. Денисовым в 1974 году [56, с. 221]; хотя непосредственные раскопки на нём не проводились, подъемный материал подтверждает существование средневекового поселения. Данный памятник до настоящего времени полностью не изучен и требует комплексного исследования.

Памятник Гирдоб 1, исследованный Т. М. Атахоновым в 1982 году [44, с. 325-326], относится к числу средневековых поселений Дангаринского района. На памятнике были обнаружены многочисленные фрагменты керамики, однако полномасштабные археологические раскопки до настоящего времени не проводилось.

Диссертант считает, что дальнейшее исследование памятника «Гирдоб 1» имеет большое значение для реконструкции исторического развития Дангаринского района и средневековой истории Таджикистан в целом. При организации систематических и комплексных исследований на данном памятнике не только прояснится одна из малоизученных страниц истории, но и создастся важный источник знаний и национальной идентичности для будущих поколений.

Второй параграф второй главы диссертации называется «**Археологические памятники Дангаринского района IX-XII веков**» и посвящён вопросам развитого средневековья (IX-XII вв.), в частности анализу и рассмотрению городища Чортеппа, памятника Таджиккала и комплекса памятников Иттиход 1-5 (Джетерган 1-5).

В диссертации отмечается, что археологические памятники Дангаринского района IX-XII веков являются одними из важнейших исторических и архитектурных памятников региона. Среди них особое значение имеют городище Чортеппа, Таджиккала и комплекс Иттиход 1-5 (Джетерган 1-5), которые позволяют понять политические, экономические и культурные процессы эпохи средневековья, а также становление градостроительства в Дангаринском оазисе.

Крепость Чортеппа, расположенная к юго-востоку от села Себистон, состоит из двух частей – цитадели и шахристана. Впервые она была исследована в 1974-1975 годах археологом Е.П. Денисовым. Согласно проведённым исследованиям, крепость имеет четырёхугольную форму, а её размеры составляют от 18,5 до 25 метров. В каждом углу этого оборонительного сооружения расположены башни, высота которых определена в пределах от 2,5 до 3,5 метров [61, с. 96].

Анализы показывают, что крепость относится к X-XII векам и имела прочную оборонительную систему с четырёхугольными башнями, расположенными по её углам [58, с. 97]. Керамические находки и другие предметы быта свидетельствуют о том, что памятник находился в длительном использовании и культурном развитии, вплоть до XVI-XVIII веков. До настоящего времени памятник полностью не изучен, и

дальнейшие исследования могут предоставить важные сведения о составе, использовании сосудов и связанных с ними обрядах и обычаях в различные исторические периоды.

В целом керамические сосуды, обнаруженные в Чортеппа, по сравнению с другими археологическими памятниками являются весьма немногочисленными и простыми. О найденной керамике Е.П. Денисов пишет: «Почти все найденные керамические сосуды выполнены ручной лепкой, они представлены кувшинами (двух различных типов: с округлым и грушевидным туловом), котлами с двумя кольцевыми ручками и миниатюрными сосудами, которые по форме и пропорциям сходны с котлами, чашами и мисками. Кроме того, среди других керамических изделий интерес представляет одна небольшая крышка диаметром 9 см с вертикальной плоской ручкой» [61, с. 100].

В целом найденная керамика позволяет отнести памятник к X-XII и XVI-XVIII векам н.э. Эти находки свидетельствуют о том, что памятник имел длительный период использования и культурного развития.

Крепость Чортеппа является выдающимся памятником материальной культуры и ярким примером средневекового градостроительства на юге Таджикистана. Проведённые исследования и находки позволяют прояснить до настоящего времени малоизученные аспекты социальной, экономической и культурной жизни населения этого региона на различных исторических этапах.

В связи с научной и культурной значимостью данного памятника необходимо продолжать археологические исследования с соблюдением современных научных требований, чтобы история крепости Чортеппа была полностью раскрыта и сохранена.

Таджиккала расположена на территории джамоата Исмат Шарипов, к югу от села Булёни Поён Дангаринского района, на окраине автодороги Душанбе–Куляб [40, с. 121]. Памятник имеет почти округлый план, при этом его западная часть несколько вытянута. Сохранившаяся высота крепости достигает 14 метров, а размеры верхней площадки составляют 100 × 100 метров. Впервые этот памятник был зафиксирован в 1957-1958 годах в ходе исследовательских работ палеолитической группы Таджикской археологической экспедиции (ТАЭ) под руководством академика А. П. Окладникова. В ходе раскопок неолитического поселения близ села Куيي Булён археологи В. А. Ранов и Э. А. Юркевич определили местоположение Таджиккала как средневекового памятника и начали его первичное изучение.

Археолог В. А. Ранов пишет о памятнике Таджиккала следующее: «На сегодняшний день в пределах памятника Таджиккала имеются только четыре исследованных захоронения в рамках археологических раскопок, проведённых в 1957–1958 годах. Кроме того, были раскопаны ещё четыре погребения – три на территории крепости и одно примерно в 50 метрах к

северо-западу от неё. На основе полученных результатов раскопок можно сделать вывод, что глазурованная керамика, собранная как с поверхности земли, так и из ям, представляет собой относительно сложный комплекс фрагментов, относящихся к различным периодам, начиная с античности и заканчивая поздним средневековьем (X-XII века)» [80, с. 169].

Несмотря на это, до настоящего времени археологические работы на данном памятнике в должной мере не завершены. По своей архитектурной планировке Таджиккала представляет собой классическое средневековое городище общей площадью около 11 гектаров и относится к X-XII векам н.э.

Диссертант отмечает, что результаты археологических исследований данного памятника подтверждают, что этот регион является важной частью культурно-исторического пространства Хуттала и обладает ценными археологическими ресурсами. В этом контексте Таджиккала как выдающийся пример многовекового поселения имеет большое научное, историческое и культурное значение. Памятник Таджиккала свидетельствует о том, что Дангаринский район включает комплекс исторических памятников, которые не только отражают историческую преемственность от доисламского периода до средневековья исламской эпохи, но и создают основу для дальнейших историко-культурных исследований Таджикистана.

Комплекс памятников Иттиход 1-5 (Джестерган 1-5). Одним из важных направлений археологических исследований, связанных со средневековым периодом в Дангаринском районе, является комплекс археологических памятников Иттиход 1-5 (Джестерган 1-5). Комплекс Иттиход 1-5 (Джестерган 1-5) расположен в западно-южной части района, внутри одной местной долины [92, с. 79].

Стоит отметить, что на основе анализа размеров, планировки и стратегического положения четыре из этих крепостей исследователями определены как наблюдательные пункты и оборонительные посты (донжоны). Пятая крепость, расположенная в южной части этой цепи, имеет признаки остатков шахристана и караван-сарая, что было установлено в ходе археологических раскопок. Наличие таких элементов градостроительства свидетельствует о том, что данная крепость функционировала как важный административный, экономический и оборонительный центр в системе крепостей долины Иттиход. Учитывая географическое положение и упорядоченную структуру расположения памятников, комплекс Иттиход 1-5 является одним из важных источников для изучения историко-культурных процессов региона в средние века» [94, с. 80].

Первые археологические исследования в Иттиход 1-5 были проведены в 1977 году археологом Е. П. Денисовым [62, с. 94]. Несмотря на недостаточность первоначальных данных, в 2009 году в рамках подготовки

археологической карты Дангаринского района данная долина была повторно изучена Т. Г. Филимоновой и М. Р. Ахметзяновым [95, с. 55]. Данный комплекс состоит из пяти крепостей, расположенных цепочкой в природной среде долины. Крепости Иттиход 1, 2 и 3 расположены на вершинах холмов и отличаются архитектурно-планировочными особенностями. На их территории выявлены круглые постройки а также остатки фундаментов каменных и кирпичных стен. каменных и кирпичных стен. Для крепостей Иттиход-4 и Иттиход-5 характерно наличие укреплённых стенами, возведённых из сырцового и обожжённого кирпича [95, с. 81-82].

Археологические памятники IX-XII вв. н.э. в Дангаринском районе имеют не только оборонительное, но и важное научное значение для изучения экономического развития, торговых связей и градостроительных процессов в Центральной Азии. Их дальнейшее исследование и сохранение имеют исключительное значение для понимания сложной истории региона и развития средневековой материальной культуры. Эти памятники отражают особенности жизни населения, уровень архитектурных навыков и развитие культуры средневековой эпохи, а также свидетельствуют о том, что Дангаринский район как стратегическая территория и культурный центр занимал особое положение в исторические периоды Средневековья.

Третий параграф второй главы диссертации «**Позднесредневековые археологические памятники (XIII-XVIII века)**» посвящён исследованию древнего поселения Дангара, кирпичного обжигательного горна и памятника Хусравкала.

В данном параграфе диссертации рассматриваются результаты археологических исследований, на основании которых отмечается, что **руины древнего города Дангара** являются одним из важнейших позднесредневековых памятников юга Таджикистана, отражающим городскую среду и культуру XIII-XVIII веков. Значительная часть этого памятника была разрушена в 1970-х годах в результате строительства новых жилых домов, однако его историческая ценность в определённой степени была изучена благодаря подробному описанию археолога П. И. Смоличева [87, с. 93]. Поселение располагалось на правом берегу дороги Дангара–Кангурт, а его общая площадь составляла более 50 гектаров [5-М, с. 293].

Древнее поселение состояло из трёх основных частей – диж (цитадель), шахристан и рабат. Диж располагался в северо-восточной части поселения и был окружён мощной оборонительной стеной [87, 94].

Древнее поселение состояло из трёх основных частей: цитадель, шахристан и рабат. Цитадель располагался в северо-восточной части шахристана и занимал площадь примерно 70 × 70 метров. [87, с. 94].

В 2012 году в ходе археологических раскопок в этом районе под руководством Т. Г. Филимоновой были обнаружены остатки сооружения кирпичного обжигательного горна. Стены этого сооружения были

выполнены из обожжённого кирпича, а его пол был выложен аккуратно уложенными кирпичами. Однако точный вывод о первоначальном назначении данного объекта тогда сделан не был. Позднее, в результате дополнительных исследований учёных Ю. Якубова, М. Азизова и С. Асомиддинзода было установлено, что данное сооружение являлось не баней, а кирпичным обжигательным горном.

Дангараский кирпичный обжигательный горн по своему строению и планировке имеет сходство с историческим горном Вашгирд (Файзабадский район), который был исследован в 2004 году Д. Довуди [66, 205]. Подобные горны являются свидетельством развития ремесленного производства и местной архитектуры в IX–XVI веках н.э. [66, с. 112].

Памятник Хусравкала расположен в 2 км юго-западнее села Шохбур. Эта крепость построена на вершине естественного холма, в месте слияния рек Тоир и Саргазон, и считается одним из крупнейших оборонительных сооружений региона. Размеры крепости составляют примерно 350–370 метров в длину и до 170 метров в ширину, высота холма в некоторых местах достигает от 13 до 30 метров.

Хусравкала впервые была в общих чертах изучена в 1956 году исследователем Э. Гуломовой, а в 2009 году дополнительные исследования были проведены Т. Г. Филимоновой и М. Р. Ахметзяновым [95, с. 83].

На основании имеющихся материалов крепость условно датируется XIV–XVI веками н.э. и, вероятно, служила центральным дворцом или местным административным центром. В целом позднесредневековые памятники Дангаринского района, включая древнее поселение Дангара, кирпичный обжигательный горн и Хусравкалу, являются ярким свидетельством развития градостроительства, ремесла и социально-экономической системы региона в XIII–XVIII веках н.э. [95, с. 84]. Их дальнейшее изучение имеет большое научное значение для раскрытия культурной истории юга Таджикистана.

Диссертант пишет, что памятник Хусравкала как важный историко-архитектурный объект на юге Таджикистана, особенно на территории Дангаринского района, имеет значительное научное значение. Данный памятник в определённой степени был изучен, однако проведённые исследования не являются всесторонними и завершёнными. Тем не менее было установлено, что указанный памятник относится к двум важным историческим периодам – эпохе Саманидов и Тимуридов. Если археологические и научные исследования на данном объекте будут проведены в полном объёме, появится возможность определить реальный статус и значение Дангары в средние века. Всестороннее изучение этого исторического памятника может пролить свет на до сих пор неясные страницы истории Дангаринского района и раскрыть его роль в процессах политического, социального и культурного формирования указанных эпох.

Четвёртый параграф второй главы диссертации «**Значение археологических памятников Дангаринского района в изучении истории средневекового периода таджикского народа**» посвящён рассмотрению вопросов, связанных с научной и исторической ценностью археологических памятников.

Диссертант отмечает, что археологические памятники Дангаринского района являются частью истории таджикского народа и отражают социальные, политические, культурные и экономические аспекты различных исторических эпох. Среди них особое место занимает средневековый период, поскольку именно в это время происходили важнейшие национальные процессы, включая формирование этнической общности, языка, культуры и основ государственности таджиков. Для глубокого понимания этих процессов недостаточно опираться только на письменные источники, поскольку археологические памятники как первичные и непосредственные исторические источники позволяют раскрыть скрытые стороны жизни прошлого и эволюции общества.

Археологические исследования на территории Таджикистана начались со второй половины XIX века и в XX веке получили развитие благодаря созданию специальных учреждений и реализации согласованных научных программ [18, с. 4].

Дангаринский район обладает значительным комплексом археологических и средневековых памятников, которые являются важным источником для изучения истории таджикского народа [5-М, с. 192]. Наличие оборонительных крепостей, древних поселений и рынков свидетельствует о важной роли региона в политических, экономических и культурных процессах средневековья. Научная ценность исследования заключается в расширении современных представлений о средневековой истории региона, а также в формировании научной базы для дальнейших исследований и разработки мер по сохранению национального культурного наследия.

Благоприятные природно-климатические условия и географическое положение, природные ресурсы и торговые пути способствовали формированию устойчивых поселений и активной социальной деятельности на территории Дангаринского района [39, с. 102-103]. Стратегическое положение района, близость к Великому шёлковому пути, наличие развитой ирригационной системы (карезы, арыки и водоёмы), а также крепостей и оборонительных сооружений свидетельствуют о развитии экономики, оборонительной системы и стремлении населения к обеспечению безопасности.

Памятники Дангары представляют ценный материал для изучения демографических процессов и средневековой социальной структуры.

Изучение этих памятников позволяет проследить важные исторические, социальные и культурные процессы в истории таджикского

народа в период средневековья и получить точное представление об экономическом, политическом и культурном положении. Значение памятников Дангары заключается в том, что они отражают уровень развития градостроительства и благоустройства территории. Кроме того, они свидетельствуют о развитии внутренней и региональной торговли, формирования религиозной культуры и являются важным источником по истории региона.

Учитывая научную и историко-культурную ценность памятников Дангары, необходимо обеспечить их сохранение и использование в научных, образовательных и культурных целях путем национальных программ охраны, создания специального музея и расширения международного сотрудничества. Реализация данных мероприятий станут прочной основой для дальнейшего развития исторических и культурных исследований и повышения исторической осведомлённости общества.

Таджикистан с его многотысячелетней историей и богатой культурой известен среди стран Востока как край, где материальные и духовные памятники древности сохранялись до современности. Археологические исследования на территории Таджикистана начались со второй половины XIX века и в XX веке получили новое развитие благодаря созданию специализированных учреждений и согласованных научных программ [18, с. 4]. О значении исторических памятников Э. Рахмон пишет: «Хотя основное внимание уделяется таким известным памятникам, как Саразм, Древний Пенджикент, Тахти Сангин, Кайкубодшо, Шахритус, Золи Зард, Хулбук и сотням городищ, крепостей и цитаделей, дворцов и замков, храмов и огнепоклоннических святынь, караван-сараяв и ремесленных центров на территории прародины таджиков, исследования в южных районах страны, включая Дангаринский район, также были начаты и расширены в последние десятилетия» [33, с. 3].

В целом исследование археологических памятников Дангаринского района рассматривается как важный этап изучения истории средневекового периода таджикского народа, а полученные результаты имеют важное значение для выяснения роли этого региона в системе национальной и региональной истории.

Третья глава диссертации **«Архитектурные памятники средневекового периода Дангаринского района»** состоит из двух параграфов.

Первый параграф третьей главы **«Архитектурные памятники мавзолея Шейха Шакики Балхи и мавзолея Мавлоно Обиддина»** посвящён анализу этапов изучения архитектурных памятников Дангаринского района.

Прежде чем рассматривать исторические, архитектурные и культурные особенности средневековых архитектурных памятников Дангаринского района, включая мавзолеи Шейха Шакики Балхи и Мавлоно

Обиддина, необходимо обратить внимание на историю их изучения и научных исследований. Изучение истории исследований позволяет определить степень изученности, состояние сохранности, спорные вопросы и вклад исследователей в изучение данных памятников.

Диссертант отмечает, что изучение архитектурных памятников Дангары впервые было осуществлено в 1973 году архитектором В. Л. Ворониной. В своих исследованиях она уделила внимание анализу базы колонн и капителей Пушинга, а также мечетей XIX-XX веков [51, с. 209]. Пушинг известен своими древними кладбищами, где кирпичные надгробия служили священным местом для населения, и люди даже из дальних мест приезжали туда для захоронения.

В этом контексте каменные базы колонн, сохранившиеся в кладбищах Ёхсу (Вахш), Маликова и Пушинг, имеют научное значение и требуют серьёзного изучения. Часть этих баз была исследована В. Л. Ворониной в 1973 году, часть Ю. Я. Якубовым в 2020 году. Эти находки являются не только ценными памятниками прошлого, но и важным источником информации для изучения социальной и культурной средневекового общества.

Исследования, проведенные в различных районах, включая Кангурт, Гаргара, Пушинг, Гишовак, Паркамчи, Маликова, Вахш, Чоркол (Золи Зард), Дангара, Чашмаи Тор и Буроби Поён, свидетельствуют о том, что в древности и средневековый период Дангаринский район являлся одним из наиболее значимых и благоустроенных регионов Хатлона. В период деятельности Мавлоно Таджиддина и Ходжи Хусайни Кангурти этот регион был известен как один из центров науки, образования и культуры Хатлона.

Таким образом, памятники Дангары – древне города и поселения, мавзолей, гончарные печи и базы колоны являются важными источниками для изучения социального, политического и культурного развития таджикского народа в средневековый период. Эти памятники подчёркивают стратегическое значение региона в национальной и культурной истории и служат надёжным научным источником для дальнейших исследований.

Архитектурный памятник мавзолея Шейха Шакики Балхи.
Диссертант собрал сведения о мавзолее и личности Шейха Шакики Балхи.

В диссертации отмечается, что мавзолеем Шейха Шакики Балхи расположен в селе Себистон Дангаринского района, на вершине холма, в одном километре от дороги Душанбе–Дангара. В прошлом это село было известно под названием Хучархй, в советский период было переименовано в 1-Май, а в настоящее время известно как Себистон. Мавзолеем построен из обожжённого кирпича, его крыша куполообразная, с четырёх сторон из стен выступают углы, а вход имеет овальную форму. Размеры гробницы составляют 1,5 × 0,5 м, её поверхность украшена аятами Корана. В восточной части мавзолея имеется окно, которое обеспечивает естественное

освещение усыпальницы. Основной вход в мавзолей в прошлом осуществлялся через коридор высотой 2 метра.

В 2004-2005 годах над древним мавзолеем была возведена более крупная постройка с тремя окнами и металлическим куполом, которая защищает его от природных воздействий. Направление входа к мавзолею было изменено на открытую лестницу, при этом старый коридор сохранён как исторический памятник. Возле мавзолея до сих пор растут два старых шелковичных дерева [29, с. 97].

Исторические источники свидетельствуют, что Шакики Балхи был убит в сражении с тюрками в Мавераннахре (Кулон или Восчирд). Некоторые источники указывают 194 г. х. / 810 г. н.э., а другие предания называют 153 г. х. и 174 г. х. [25, с. 673; 29, с. 101]. Абутохирходжа Самарканди в своём труде подчёркивает, что его могила расположена рядом с городскими воротами (Самарканд), которые называются Каландархона, и находится близко к крепостной стене [34].

С обретением государственной независимости Таджикистана таджикский народ получил возможность заново изучать свою историю и возрождать культурное наследие. Лидер нации Эмомали Рахмон призвал народ к изучению прошлого и сохранению исторических памятников. В этом контексте мавзолей Шейха Шакики Балхи был отреставрирован и восстановлен усилиями патриотичных и благотворительных граждан страны, что не только обеспечивает сохранение исторического наследия, но и способствует возрождению духовной культуры таджикского народа.

Архитектурный памятник мавзолея Мавлоно Обиддина
Диссертант анализирует периоды изучения и исследования данного памятника и пишет, что мавзолей Мавлоно Обиддина считается одним из важных архитектурных памятников Дангаринского района и расположен в селе Корез, в сельском джамоате Корез, в южной части села, на небольшом холме с красивым пейзажем. С двух сторон протекают речушки, которые, хотя и находятся на близком расстоянии, не нанесли вреда мавзолею.

Мавзолей Мавлоно Обиддина в 1997-1998 годах был исследован рабочей группой государственного учреждения «Научно-производственное объединение по охране, реставрации и использованию историко-культурных памятников» под руководством Н. Валиева и Н. Ахмедова приступила к его изучению [1, с. 1-3]. В ходе исследований на территории памятника были сделаны два шурфа, в результате чего было обнаружено большое количество фрагментов керамики, относящихся к средневековому периоду IX-XII веков. Керамические фрагменты отличаются различными способами обработки и особым орнаментом, что свидетельствует о значительных трудозатратах мастеров при их изготовлении [32, с. 28-29; 34, с. 211].

Раскопки шурфов показали, что мавзолей был вторично отремонтирован, а фрагменты керамики представляют собой обожжённую и

частично ангобированную глину. Верхние части сосудов украшены орнаментом в виде горловин и рельефных ручек, а техника их изготовления отличается от других регионов. По особенностям керамических фрагментов установлено, что ремесленники обладали высоким мастерством и поставляли такие изделия в другие города.

Мавзолей состоит из двух частей: подземной усыпальницы и надземной гробницы. Усыпальница имеет квадратную форму и высоту 1,5 м. В гробнице находятся четыре захоронения, в которых похоронены Мавлоно Обиддин и его близкие. Стены здания преимущественно сложены из обожжённого кирпича размером $21 \times 21 \times 0,4$ см, пол выложен кирпичом и покрыт слоями штукатурки. Использование кирпича двух размеров свидетельствует о неоднократных ремонтах и перестройках мавзолея в разные исторические периоды. В ходе археологических исследований были обнаружены монеты, человеческие и животные кости, а также другие археологические находки, которые позволили получить дополнительные сведения об истории данного региона [2, с. 1-5].

Результаты исследований показывают, что мавзолей Мавлоно Обиддина датируется IX-XII веками. Он имеет восьмиугольную планировку, а особенности его архитектурной композиции отличают памятник от других мавзолеев Дангаринского района. В ходе реставрационных работ первоначальный архитектурный облик мавзолея был максимально восстановлен, а прилегающая территория благоустроена с использованием мраморной облицовки в виде суфы. Обнаруженные керамические материалы и архитектурные приёмы свидетельствуют об историко-культурном значении мавзолея и отражают уровень развития архитектуры и ремесленного производства в средневековом периоде на территории Таджикистана.

Таким образом, мавзолей Мавлоно Обиддина является не только историческим памятником, но и свидетелем развития местной архитектуры, ремесла и культуры. Его изучение имеет научное и духовное значение и проливает свет на важную страницу истории таджикского народа.

Второй параграф третьей главы диссертации **«Архитектурный памятник мавзолея Мавлоно Таджиддина»** посвящён анализу этапов изучения и исследования данного памятника.

Мавзолей Мавлоно Таджиддина является одним из ценных средневековых архитектурных памятников Дангаринского района и расположен в селе Корез, в джамоате Корез района, на вершине естественного холма в благоприятной географической среде. Этот памятник является не только местом захоронения известной личности, но и выдающимся примером архитектуры XIV-XV веков на юге Таджикистана [62, с. 90]. Первые научные исследования мавзолея были проведены в 1942 году Институтом истории, языка и литературы Таджикского филиала Академии наук СССР. В 1986 и 1991 годах сотрудники Главного

управления по охране памятников Министерства культуры Таджикистана осуществили работы по восстановлению разрушенного здания, восстановив его с сохранением первоначальных архитектурных особенностей [17, с. 210]. В 2009 году археологи Т. Г. Филимонова и М. Р. Ахметзянов провели полевые исследования мавзолея [95, с. 58], что создало основу для его научной и культурной охраны.

Мавзолей имеет сложную архитектурную планировку и состоит из двух отдельных помещений: квадратной гробницы, которая составляет основу композиции памятника, и прямоугольной чиллаханы, которая, вероятно, служила ритуальным и религиозным пространством. В центре гробницы расположены три подземных захоронения: центральное захоронение принадлежит Мавлоно Таджиддину, западное – его супруге, а восточное, вероятно, его сыну. Подземный зал имеет квадратную форму и построен из семи рядов обожжённого глиняного кирпича; высота купола над ним составляет 1,82 м и возведена по традиционной балхской технологии купольного строительства [21, с. 21].

Использованные кирпичи имеют размеры 25×25×5 см и соответствуют традиционным строительным нормам того периода. Главный вход выполнен в виде стрельчатой арки с пустым оконным проёмом, для декоративного оформления использован один орнаментальный кирпич. Общая структура реализована по типу четырёхайванной композиции и соответствует местным архитектурным традициям. В средние века мавзолей служил местом паломничества и религиозным пространством, однако к середине XX в. пришел на упадок.

В 1987 году по инициативе Государственного управления по охране исторических памятников был разработан и реализован проект восстановления купола, портала и южной стены. В ходе реставрации фундамент был укреплен кирпичом и бетоном, а купол покрыт белым нержавеющей металлом. По поручению Лидера нации Эмомали Рахмона территория вокруг мавзолея была оформлена колоннадной верандой, что придало памятнику новое культурное величие [21, с. 22–23].

В 2018 году мавзолей был официально включён в Государственный список историко-культурных памятников Республики Таджикистан, а с 2022 года начался процесс подготовки досье для включения в Список всемирного культурного наследия (ЮНЕСКО). В 2024 году досье было оценено Международным советом ИКОМОС и включено в предварительный список ЮНЕСКО. На 47-й сессии Комитета всемирного наследия ЮНЕСКО в июле 2025 года комплекс памятников Древнего Хуттала, включающий также мавзолей Мавлоно Таджиддина, был официально внесён в Список всемирного культурного наследия.

Диссертант отмечает, что мавзолей Мавлоно Таджиддина является одним из важнейших средневековых архитектурных памятников Таджикистана и обладает высокой исторической, архитектурной и

культурной ценностью. Он рассматривается не только как место захоронения известной личности, но и как живое наследие национальной архитектурной цивилизации, отражающее связь местных и региональных культур и служащее показателем формирования национальной идентичности. Включение его в список ЮНЕСКО является ещё одним подтверждением мирового значения этого уникального памятника и необходимости его устойчивой охраны для будущих поколений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Основные научные результаты диссертации

Регион Дангара сыграл значительную роль в формировании цивилизации таджикского народа. Историко-культурные ценности, связанные с арийским населением на территории Дангары, сохраняются до настоящего времени, что свидетельствует о древности данного региона Таджикистана. Археологические памятники наряду с другими элементами национальной культуры, включая язык, обычаи и традиции, являются одними из основных источников изучения истории и культуры страны.

Результаты археологических исследований показывают, что территория Дангары была заселена людьми с каменного века и до наших дней. Таким образом, исторический процесс на этой территории не прерывался, а находился в постоянном динамическом и диалектическом развитии.

Археологические памятники Дангаринского района впервые были зарегистрированы исследователями во второй четверти XX века. Основной этап научного изучения археологических памятников Дангаринского района относится к советскому периоду, когда началось систематическое и профессиональное исследование этих памятников специалистами данной области.

В 1942–2024 годах в Дангаре археологические экспедиции и группы археологов проводили исследовательские и поисковые работы.

В течение 1942–2024 годов в результате экспедиций учёными в Дангаре было открыто, раскопано и зарегистрировано 360 историко-культурных памятников. Результаты исследований показали, что эти памятники относятся к каменному и бронзовому векам, древности, средневековым периодам и архитектурным памятникам. Исследователи, особенно археологи, на основе раскопочных работ и изучения археологического материала Дангары подготовили научные диссертации, монографии, научные труды, сезонные археологические отчёты и научные статьи, которые были должным образом использованы при рассмотрении вопросов, затронутых в данной диссертации.

Период независимости считается новым этапом в изучении археологии Дангары. Хотя в этот период археологические памятники обнаруживались реже и процесс исследований протекал относительно

медленнее, археологические исследования и поисковые работы не прекращались, и было проведено несколько ценных раскопок.

Научное изучение средневековых памятников Дангаринского района свидетельствует о том, что этот регион на протяжении истории, особенно в средневековый период (III-XVIII), являлся одним из важных политических, культурных и религиозных центров юга Таджикистана. Комплексный анализ географических, топонимических, археологических и архитектурных данных показывает, что Дангара обладает богатым историко-культурным наследием и отражает закономерности культурного и политического развития как на локальном, так и на региональном уровнях.

Географическое положение Дангаринского района, а также благоприятные природно-климатические условия способствовали развитию животноводства, устойчивой земледелия и градостроительства. Наличие рек, долин, горных районов и естественных путей сообщения способствовало включению региона в систему межрегиональных коммуникаций. В совокупности с природными ресурсами, эти факторы создали благоприятные условия для формирования развития социальных и культурных институтов.

Научное изучение исторических памятников Дангары началось во второй половины XX века, а в последние десятилетия значительно активизировалось благодаря участию таджикских исследователей и их зарубежных коллег. Первоначальные исследования были направлены на фиксацию и документирование расположения памятников, однако постепенно, начиная с 1956 года, подход трансформировался в структурный анализ, изучение окружающей среды и определение функциональных особенностей объектов. В настоящее время исследования осуществляются с использованием современных археологических методов, цифровых технологий и междисциплинарного анализа.

Среди топонимов, существующих в Дангаринском районе, лишь отдельные названия несут признаки сохранённой культурной традиции предков таджиков, их основа относится к восточно-иранскому происхождению и связана с различными историческими периодами. Изучение топонимов позволяет корректно оценить расположение, возраст, значение и основную функцию памятников в исторической среде. Этот аспект имеет большое значение для датировки и определения процессов исторической эволюции местности.

Средневековые памятники Дангары делятся на три основных этапа:

Раннее средневековье (III-VIII вв.). характеризуется становлением первых городских центров, поселений, оборонительных крепостей и ранних культовых сооружений. Археологические памятники этого периода свидетельствуют о формировании новых политических и социальных систем.

Развитое средневековье (IX-XII вв.). характеризуется культурным и экономическим подъёмом, в период которого градостроительство, военная инженерия, ирригационные системы, строительство просветительских учреждений и торговых центров достигают наивысшего уровня. Археологические и архитектурные памятники этого периода свидетельствуют об интенсивном развитии общественной, хозяйственной и культурной жизни региона.

Позднее средневековье (XIII-XVIII вв.). отличится тем, что этот период проходил под влиянием исторических событий, включая монгольское завоевание и последующее возрождение культурных элементов на местном уровне, и связан с развитием религиозной архитектуры, строительством мавзолеев и соборных мечетей.

Средневековые памятники Дангаринского района имеют важное значение для изучения истории таджикского народа. Они являются ценными историческими источниками, позволяющими исследовать политические, социальные и культурные процессы. Археологические материалы отражают особенности политического устройства, культурных традиций и архитектурного развития региона, а также позволяют проследить основные этапы их инволюции.

Архитектурные памятники, такие как мавзолей Шейха Шакика Балхи, мавзолей Мавлоно Обиддина и мавзолей Мавлоно Таджиддина, являются яркими примерами образцами религиозной архитектуры средневекового периода. Они отличаются высоким уровнем архитектурного мастерства, богатством декоративного оформления и использованием местных строительных традиций. Планировочной особенности, архитектурный облик и расположений этих мавзолеев отражают особенности развития сакральной архитектуры и духовной культуры своего времени.

Результаты исследования свидетельствует о то, что средние века Дангаринского района являются одним из важных историко-культурных центров юга Таджикистана. Сохранившиеся памятники обладают высокой исторической, архитектурной, культурной и общественной ценностью и являются неотъемлемой частью историко-культурного наследия таджикского народа. В этой связи их изучение, сохранение и популяризация должна оставаться одним их приоритетных направлений научной деятельности и государственной политики в области охраны культурного наследия.

Полученные результаты археологических и архитектурных исследований на территории Дангаринского района показали, что в этом регионе на протяжении средних веков сформировалась активная и устойчивая цивилизация. Научные результаты этих исследований обобщаются следующим образом:

– Впервые в рамках данного исследования средневековые памятники Дангаринского района периода с III по XVIII века были всесторонне изучены и проанализированы как неотъемлемая часть системы историко-культурных памятников страны. Научные источники и археологические материалы были собраны и систематизированы, выявлены пробелы предыдущих исследований, уровень развития научной методологии и новые исследовательские тенденции, что в дальнейшем может служить научной и методической основой для проведения археологических исследований, а также для сохранения и популяризации историко-культурного наследия Дангаринского района и его окрестностей. Эта основа также будет иметь устойчивое значение для последующих исследований и определения места темы в отечественных и зарубежных научных школах [1-А].

– Процесс археологических исследований в районе на основе научных документов и материалов был разделён на три основных этапа:

- первый этап – 1942-1950 годы;
- второй этап – 1955-1990 годы;
- третий этап – 1997-2024 годы.

Такая периодизация впервые предлагается в полном виде и позволяет системно оценить хронологическое, пространственное развитие и методологическую эволюцию исследований. Данная периодизация определена на основе важных научных и организационных особенностей различных археологических и историографических исследований, при этом каждый этап отличается своими достижениями, результатами исследований и исследовательской значимостью [2-А].

– Деятельность многочисленных археологических экспедиций была проанализирована и рассмотрена, а новые полевые материалы введены в научный оборот. Эта мера позволила глубоко и всесторонне изучить социальную структуру, образ жизни, уровень развития материальной культуры, а также экономические и культурные отношения населения района в различные периоды средневековья [2-А; 4-А].

– Средневековые памятники впервые на основе археологических данных были сгруппированы по трём периодам:

- **раннее средневековье (III-VIII вв.),** характеризуется остатками селений, крепостей, дворцов и городищ, свидетельствующих и отражает формирование местной государственности под влиянием Сасаниндов. Например, Хусравкала и подобные памятники, построенные из тесаного камня и сырцового кирпича, относятся к этому этапу;

- **развитое средневековье (IX-XII вв.),** связанное с возрождением городской культуры и строительством культовых (религиозных) сооружений. В этот период активно строились мечети, медресе, ремесленные центры и городские рынки. Сохранившиеся городища этого времени отличаются наличием системы водоснабжения, упорядоченной уличной сети и сложных архитектурных решений;

- **позднее средневековье (XIII-XVIII вв.)**, характеризуется тем, что после монгольского завоевания и в период правления династий Темуридов и Сефевидов получило широкое развитие строительство мавзолеев и других архитектурных памятников, посвященных почитаемым религиозным деятелям и известным учёным. Мавзолей Мавлоно Таджиддин и Шейх Шакика Балхи служат примерами архитектурного развития этого периода[6-А; 8-А].

На основе предложенной классификации проанализированы архитектурные, культурные, социальные и производственные особенности памятников, а также дана их научная оценка.

– Роль Дангары в формировании средневековой культуры впервые была научно обоснована на основе археологических материалов и исторических источников. Установлено, что Дангара как важный стратегический, экономический, социальный и культурный центр играла значительную роль в развитии региональных связей и формировании национальной культурной идентичности [4-А].

Полученные результаты свидетельствуют о том, что впервые проведено комплексное и систематическое исследование средневековых памятников Дангаринского района, охватывающих III-XVIII вв. н.э.

Полученные результаты диссертационного исследования будут способствовать реализации перспективного плана фундаментальных научных исследований Отдела археологии и Отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана на 2021-2030 годы. Материалы исследования будут иметь важное значение при изучении материальной культуры III-XVIII вв. н.э., а также при реконструкции исторических, политических, экономических и социальных процессов на основе археологических материалов.

2. Рекомендации по практическому использованию результатов

На основе анализа результатов археологических разведок и раскопок, изучения историко-архитектурных памятников Дангаринского района и оценки полученных материалов в целях совершенствования научных исследований и дальнейшего развития археологической науки предлагаются следующие рекомендации:

– Сделан вывод о том, что мавзолей Шейха Шакики Балхи, Мавлоно Обиддина и мавзолеев Мавлоно Тоджиддина на основе архивных материалов, исторических источников и анализа археологических материалов были всесторонне изучены. В рамках исследования впервые с использованием современной археологической методологии и научных методов исследования были обоснованы их архитектурные, исторические и культурные особенности, а также место и значение данных памятников в системе всемирного культурного наследия.

– Целесообразным является проведение повторного изучения исторических памятников Духтаркала, Гирдоб 1, Таджиккала и других объектов с использованием методов археологического исследования, что позволит уточнить исторические сведения, полученные в результате раскопок, и дополнительно обосновать их с научной точки зрения.

– С использованием современных методов геодезии, 3D-сканирования, цифрового моделирования и археологического картографирования должны быть разработаны подробные планы крепостей и других архитектурных памятников Дангаринского района, а также осуществлена их научная документация.

– В рамках государственных программ и сотрудничества с Национальной академией наук Таджикистана, Агентством по охране историко-культурного наследия при Правительстве Республики Таджикистан и местными органами государственной власти должны быть приняты конкретные меры по систематической охране археологических памятников Дангаринского района, а также предусмотрен комплекс мероприятий по их сохранению, содержанию и популяризации.

– В целях повышения уровня осведомлённости общества специалистам рекомендуется регулярно публиковать научные статьи, монографии и диссертационные исследования, посвящённые результатам археологических исследований и вкладу исследователей в изучение истории Дангаринского района. Это будет способствовать широкому распространению знаний об истории таджикского народа на национальном и международном уровнях.

– В настоящее время не только в Дангаринском районе, но и на некоторых археологических памятниках других районов Хатлонской области отдельные объекты используются в качестве современных кладбищ, что ограничивает возможность проведения на них археологических раскопок. В связи с этим считается необходимым прекратить дальнейшее использование таких памятников для новых захоронений, поскольку это позволит проводить перспективные археологические исследования и систематические раскопочные работы.

– По инициативе Национальной академии наук Таджикистана и Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша необходимо создать постоянно действующую научную археологическую экспедицию в Дангаринском районе и прилегающих оазисах. Привлечение местных исследователей и их деятельность будут способствовать повышению уровня профессиональной подготовки, развитию исследовательских навыков и подготовке молодых специалистов в области археологии.

I. Маводди бойгонӣ

1. Аҳмедов, Н. Ҳисоботи таъҷили оиди қорҳои археологӣ дар макбараи «Мавлоно Обиддин»-и ноҳияи Данғара, вилояти Хотлон дар таърихи 05.05.1997 [Матн] / Н. Аҳмедов // Бойгонии Шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои. – Душанбе, 1997. – 7 с.
2. Аҳмедов, Н. Ҳисоботи таъҷили оиди қорҳои археологӣ дар макбараи «Мавлоно Обиддин»-и ноҳияи Данғара, вилояти Хотлон дар таърихи 06.06.1998 [Матн] / Н. Аҳмедов // Бойгонии Шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 1998. – 5 с.
3. Маслов, И.А. Отчёт о работе Сангтудинского археологического отряда в 1991 г. [Текст] / И.А. Маслов // Ҳисоботи ҷопнашуда. Бойгонии Шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 1991. – С.1-9. (3)
4. Саридораи бойгонии Тоҷикистон. – Ф.12. – Оп.2. – Д.10. – Л.57.

II. Сарчашмаҳо

5. Атлас Таджикской ССР [Текст]. – Душанбе-Москва, 1968. – 200 с.
6. Джувайни Ала ад-дин ата-Малик. Таърихи джахангушай [Текст] / Под ред. Мирзы Мухаммада ибн Абд ал-Ваххаба Казвини. -Т. I. – Лейден-Лондон, 1937. -Т. I. 380 с.
7. Ибн ал-Асир. Таърихи комил [Текст] / Ибн ал-Асир. Перевод Хамидризо Ожир.– Тегеран, Т.12. – 1373, – 5019 с.
8. Ибни Ҳавқал, Сурату-л- арз, -[Матн] Бейрут: «Мактабат – л – ҳаёт» 1992, 714с.
9. Истаҳри, Абуисҳок Иброҳим ибни Мухаммади Форси. Масолиқ ва мамолиқ [Текст] / М.Ф.Истаҳри. Подг. к печати Эраджи Афшор. – Тегеран, 1368. – 356 с.
10. Маев, Н.А. Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бегства [Текст] / Н.А. Маев // Известия Русского географического общества. – 1876. – Т.ХІІ. – Вып.4. – С.349-463.
11. Маев, Н.А. Очерки Гиссарского края – материалы для статистики Туркестанского края [Текст] / Н.А. Маев // Ежегодник издания Туркестанского статистического комитета / под ред. А.И. Маева. – СПб., 1879. – Вып.5. – С.130 – 280.
12. Мирзо Мухаммад, Ҳайдари Дуғлот. Таърихи Рашидӣ [Матн] / Ҳ. Мирзо//Ба ҷоп омодакунанда Аббосқули Ғаффорифард.-Техрон, 1383.-705 с.

13. Мирхонд, Мирмуҳаммад ибни Сайид Бурҳониддини Ховандшоҳ. Таърихи Равзату-с-сафо. Ҷилди 5. – Техрон, - 1339 х. -886 с.

14. Сайфиддин Воизи Балхи. Фазоили Балх [Текст] / В.Б.Бадхи. Перевод Мухаммад ибни Мухаммад ибни Хусайн Хусайни / Подг. к изданию Абдулхай Хабиби. – Тегеран: Бунёди Фарҳанги Эрон, 1350. – 496с.

15. Худуд-ул-олам мина-л-Машриқ ила-л-Мағриб[Матн] / Таҳияи матн ва муаллифи пешгуфтор А. Ҳасанов. Зери таҳрири Н. Салимов. Аз силсилаи «Тоҷикон дар масири таърих». - Душанбе: «Бухоро», - 2014. – 415с.

16. Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома [Матн] / А. Я. Шарафуддин//Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Мухаммади Аббосӣ.-Техрон, 1336.Ҷ.1.-583 с.

III. Монографияҳо, маҷмуаҳо ва китобҳои илмӣ-оммавӣ

17. Абдусаломов, М.М. Мероси таърихӣ фарҳангии Тоҷикистон дар феҳристи ЮНЕСКО [Матн] / М.М. Абдусаломов, С.С. Саидзода. – Душанбе: Истеъдод, 2025. – 404 с.

18. Бобомуллоев, С. Таджики [Текст]: в источниках и трудах исследователей / С. Бобомуллоев. – Душанбе: Истеъдод, 2013. – 280 с.

19. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон [Матн]: таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав / Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 804 с.

20. Гоибов, Г. К вопросу о локализации средневековых городов Хутгала [Текст] / Г. Гоибов. – Душанбе, 2007. – 98 с.

21. Гоибов, Ғ. Мазорҳои Мавлоно Тоҷиддини Дашти Кулакӣ ва Шайх Шақиқи Балхӣ дар ноҳияи Данғара [Матн] / Ғ. Гоибов. – Душанбе: Амри илм, 1998. – 38 с.

22. Гоибов, Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз [Матн] / Ғ. Гоибов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 907 с.

23. Денисов, Е.П. Могильник Ксиров в контексте погребальных памятников кочевников Северной Бактрии – Тохаристана [Текст] / Е.П. Денисов. – Ставрополь, 1999. – 127 с.

24. Денисов, Е.П. Могильник Ксиров. Шедевры древнего искусства и культуры Таджикистана [Текст]: материалы Южно-таджикистанской археологической экспедиции. Каталог выставки. – М.: Советский художник, 1983. – 80 с.

25. Деххудо. Луғатнома [Матн] / Деххудо. – Техрон, 1325 хуршедӣ. – Ҷ.3. – 1600 с.

26. Довуди, Д. Древние и средневековые монеты Дангары [Текст] / Д. Довуди. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 120 с.

27. Каримова Г.Р. Археологи Таджикистана [Текст] / Г.Р. Каримова. – Самарканд: МИЦАИ, 2021. – 342 с.

28. Литвинский, Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой [Текст]: краткий очерк / Б.А. Литвинский. – Сталинабад, 1954.–80 с.

29. Музаффарӣ, М. Чойҳои муқаддас (мазорҳо)-и Тоҷикистон [Матн] / М. Музаффарӣ, Ҳ. Камол, З. Наботзода. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 176 с.
30. Муҳаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн [Матн] / М. С. Гулшанӣ // Таҳияи матн ва муаллифи пешгуфтор Ҷ. Назриев. Зери таҳрири А. Алимардонов, М. Умаров. Душанбе, 2014. – 415 с.
31. Муҳаббатов, Ҳ.М. Географияи иқтисодии Тоҷикистон бо асосҳои демографияи он [Матн] / Ҳ.М. Муҳаббатов, Р.Д. Диловаров, Ш.З. Ақобиров. – Душанбе: Донишварон, 2019. – 336 с.
32. Пещерева, Е.М. Гончарное производство Средней Азии [Текст] / Е.М. Пещерева. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – 398 с.
33. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2009. – Ҷ.1. – 1704 с.
34. Сайко, Э.В. История технологии курамыческого ремесла Средней Азии VIII-XII вв. [Текст] / Э.В. Сайко. – Душанбе 1966. – 211 с.
35. Самарқандӣ, А. Самария [Матн] / Абутоҳирхочаи Самарқандӣ; ба кушиши Эрачи Афшор. – Техрон, 1343. – 82 с.
36. Снесарёв, Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма [Текст] / Г.П. Снесарёв. – М.: Наука, 1969. – 336 с.
37. Таджики Каратегина и Дарваза [Текст] / под ред. Н.А. Кисляков, А.К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1970. – Вып.2. – 313 с.
38. Талбаков, Ҷ.Ҳ. Таксмоти маъмурӣ-территориявии вилояти Кӯлоб солҳои 1939-1955 [Матн] / Ҷ.Ҳ. Талбаков. – Кӯлоб, 1991. – 368 с.
39. Фатҳиддин, С. Водии Данғара: мавқеи шароит ва сарватҳои табиӣ таърихӣ он дар ташаккули туризм ва фаъолияти рекреатсионӣ [Матн]: таҳлилҳои кишваршиносӣ. – Душанбе, 2021. – 432 с.
40. Хоҷаев, Ш.Р. Феҳристи ёдгориҳои таърихӣ фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ш.Р. Хоҷаев. – Душанбе: Бебок, 2017. – 204 с.
41. Шайхулислом, С. Фазоули Балх [Матн] / Шайхулислом Сафиуддин Воизи Балхӣ; мутарҷими форсӣ Абдулло Муҳаммад Ҳусайни Балхӣ; бо тасҳех ва таҳшияи Абдулҳайӣ Ҳабибӣ. – Техрон: Интишороти Бунёди фарҳанги Эрон, 1350 шамсӣ. – 366 с.
42. Шерхон, У. Данғара [Матн] / У. Шерхон. – Душанбе: Шарки овод, 2005. – 735 с.
43. Юнусов, С.С. Авроқи рангини Кӯлоб [Матн] / С.С. Юнусов, О.Ҷ. Асрорӣ. – Кӯлоб, 1992. – 78 с.

IV. Мақолаҳо аз матбуоти даврӣ ва маҷмуаҳои илмӣ

44. Атахонов, Т.М. О работе Бойпазинского отряда (1981-1982 гг.) [Текст] / Т.М. Атахонов // Археологические работы в Таджикистане (1982 г.). – Душанбе, 1990. – Вып.22. – С.325-337.
45. Бобомуллоев, С.Г. Вклад академика В.В. Бартольда в создание «Туркестанского кружка любителей археологии» [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Вклад академика В.В. Бартольда в научном изучении истории

таджикского народа. – Душанбе, 2010. – С.80-90.

46. Бобомуллоев, С.Г. Изучение археологических памятников южного Таджикистана в 40-50 годы XX века [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Наследие предков. – 2007. – №10. – С.82-102.

47. Бобомуллоев, С.Г. Истоки формирования археологических исследований в Таджикистане [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Масъалаҳои мубрами таърих ва археологияи Осиёи Марказӣ: маҷмӯаи мақолаҳо. – Худжанд, 2007. – С.230-243.

48. Виноградова, Н.М. Отчет о работе отряда по изучению памятников бронзового века ЮТАЭ (1978 г.) [Текст] / Н.М. Виноградова // Археологические работы в Таджикистане (1978 г.). – Душанбе, 1984. – Вып.18. – С.74-83.

49. Виноградова, Н.М. Раскопки поселения эпохи бронзы Кангурттут на юге Таджикистана в 1980 г. [Текст] / Н.М. Виноградова // Археологические работы в Таджикистане (1980 г.). – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.126-137.

50. Виноградова, Н.М. Отчет о работе Южно-Таджикистанского археологического отряда ЮТАЭ на поселении Кангурттут в 1984 г. [Текст] / Н.М. Виноградова // Археологические работы в Таджикистане (1984 г.). – Душанбе: Дониш, 1993. – Вып.24. – С.242-253.

51. Воронина, В.Л. Изучение архитектурных памятников Дангаринского района в 1973 г. [Текст] / Н.М. Виноградова // Археологические работы в Таджикистане (1973 г.). – Душанбе: Дониш, 1977. – Вып.13. – С.209-218.

52. Денисов, Е.П. Работы Дангаринского отряда [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические Открытия 1976 г. – М., 1977. – С.561.

53. Денисов, Е.П. Работы в Дангаринском и Ленинградском районах [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические Открытия 1977 г. – М., 1978. – С.556.

54. Денисов, Е.П. Глиняная печать из Тупхоны (Дангаринский район) [Текст] / Е.П. Денисов // Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР – 1974. – №2. – С.50-55.

55. Денисов, Е.П. К вопросу о миграции кочевых племен Средней Азии во 2 в. до н.э. [Текст] / Е.П. Денисов // Республиканская научно-теоретическая конференция молодых ученых и специалистов Таджикской ССР, посвященная 110-летию со дня рождения В.И. Ленина–Душанбе, 1980.–С.41.

56. Денисов, Е.П. Отчет о работе Дангаринского отряда в 1974 г. [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические работы в Таджикистане (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – Вып.14. – С.214-230.

57. Денисов, Е.П. Раскопки могильника Ксиров [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические Открытия 1978 г. – М., 1979. – С.577.

58. Денисов, Е.П. Отчет о работе Дангаринского отряда [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические работы в Таджикистане (1975 г.). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.96-109.

59. Денисов, Е.П. Продолжение исследования могильников на р. Ксиров [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические Открытия 1980 г. – М., 1981. – С.474.

60. Денисов, Е.П. Раскопки и разведки в Дангаринском районе [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические Открытия 1981 г. – М., 1983. – С.483.

61. Денисов, Е.П. Археологические работы в Дангаринском районе Вахшского отряда по изучению античных и средневековых памятников. [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические работы в Таджикистане (1976 г.). – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып.16. – С.96-105.

62. Денисов, Е.П. Работы в Ленинградском и Дангаринском районах [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические работы в Таджикистане (1977 г.). – Душанбе: Дониш, 1983. – Вып.17. – С.86-94.

63. Денисов, Е.П. Работы в Дангаринском районе в 1981 г. [Текст] / Е.П. Денисов // Археологические работы в Таджикистане (1981 г.). – Душанбе: Дониш, 1988. – Вып.21. – С.289-296.

64. Денисов, Е.П. Датировка раннекушанского могильника кочевников Ксиров (Дангаринский район, Южный Таджикистан) [Текст] / Е.П. Денисов // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: история, филология. – 2007. – Т.6. – Вып.3. – С.174-178.

65. Денисов, Е.П. Погребальные памятники кочевников Северной Бактрии-Тохаристана [Текст] / Е.П. Денисов // Культурные ценности. Международный ежегодник. 2004-2006: Центральная Азия в прошлом и настоящем. – СПб., 2008 – С.182-186.

66. Довуди, Д. Археологические раскопки на городище Вашгирд в 2004 г. [Текст] / Д. Довуди // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2005. – Вып.30. – С.205-223.

67. Дьяконов, М.М. Перспективы археологического изучения Таджикистана [Текст] / М.М. Дьяконов // Труды Таджикского филиала АН СССР. История, археология, этнография, язык и литература. – Сталинабад, 1951. – Т.29. – С.19-35.

68. Желин, М. Исследования Таджикско-Французской археологической миссии Южного Таджикистана в 2021 году [Текст] / М. Желин, Ю. Якубов, Т. Филимонова, О. Бордо и др. // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2023. – Вып.44. – С.196-200.

69. Желин, М. Таджикско-французская археологическая миссия на юге Таджикистана. Отчет об исследованиях в 2022 году [Текст] / М. Желин, Ю. Якубов, Т. Филимонова, О. Бордо и др. // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2024. – Вып.45. – С.285-307.

70. Каримова, Г.Р. 60 лет отделу археологии института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Академии наук Республики

Таджикистан [Текст] / Г.Р. Каримова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2012. – Вып.35. – С.13-55.

71. Литвинский, Б.А. Археология Таджикистана за годы Советской власти [Текст] / Б.А. Литвинский // Советская археология. – 1967. – №3. – С.106-123.

72. Мандельштам, А. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье [Текст] / А. Мандельштам // Советская археология. – М.: изд. Академии наук СССР, 1954. – С.57-99.

73. Мухтаров А.М. Хроника полевых работ отряда сектора истории средних веков (1968-1973 гг.) [Текст] / А.М. Мухтаров // Археологические работы в Таджикистане (1973 г.). – Душанбе: Дониш, 1977. – Вып.13. – С.240-258.

74. Окладников, А.П. Исследование памятников каменного века в районе Куляба и Дангары осенью 1959 г. [Текст] / А.П. Окладников // Археологические работы в Таджикистане (1959 г.). – Сталинабад, 1961. – Вып.7. – С.4-15.

75. Окладников, А.П. О работах по изучению каменного века Таджикистана в 1957 г. (в Гиссарской и Дангаринской долине) [Текст] / А.П. Окладников // Археологические работы в Таджикистане (1957 г.). – Сталинабад, 1959. – Вып.5. – С.5-20.

76. Окладников, А.П. Исследование памятников каменного века на юге Таджикистана в 1958 г. [Текст] / А.П. Окладников // Археологические работы в Таджикистане (1958 г.). – Сталинабад, 1961. – Вып.6. – С.5-18.

77. Пахомов, М.М. Динамика природной среды низкогорий Южного Таджикистана в позднем плейстоцене. [Текст] / М.М. Пахомов, А.А. Никонов, В.А. Ранов // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. – М., 1982. – С.99-106.

78. Пьянкова, Л.Т. Поселения и жилища предгорных районов Юго-Западного Таджикистана в эпоху бронзы [Текст] / Л.Т. Пьянкова // Древние цивилизации Евразии. История и культура. – М., 2001. – С.349-363.

79. Ранов, В.А. Археологические разведки на юге Таджикистана в 1955 году [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1955 г.). – Сталинабад, 1956. – Вып.3. – С.105-107.

80. Ранов, В.А. Городище таджик-кала в Дангаринском районе [Текст] / В.А. Ранов, Э.А. Юркевич // Археологические работы в Таджикистане (1958 г.). – Сталинабад, 1961. – Вып.6. – С.169-172.

81. Ранов, В.А. Десять лет исследований каменного века Южного Таджикистана и Памира в 1971-1980 гг. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1980 г.). – Душанбе, 1987. – Вып.20. – С.50-87.

82. Ранов, В.А. Изучение Гиссарской культуры и неолитические слои поселения Кангурттут (к проблеме финального этапа гиссарской культуры) [Текст] / В.А. Ранов, Т.Г. Филимонова и др. // Памятники Кангурттута в

Юго-Западном Таджикистане (эпоха неолита и бронзового века). – М., 2008. – Ч.1. – С.14-159.

83. Ранов, В.А. Изучение каменного века Средней Азии за двадцать лет (1945-1965) [Текст] / В.А. Ранов // Материальная культура Таджикистана. – Душанбе, 1968. – Вып.1. – С.5-45.

84. Ранов, В.А. Работы отряда по изучению каменного века в 1971 г. (раскопки на площадке перед пещерой Огзи-Кичик) [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1971 г.). – Душанбе: Дониш, 1975. – Вып.11. – С.5-26.

85. Салимзода, Ф.Ф. Ҷуғрофиёи таърихии Данғара дар давраҳои бекигарӣ ва баъдиинкилобӣ [Матн] / Ф.Ф. Салимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2023. – №1. – С.30-36.

86. Смирнова, О.И. Монеты из раскопок древнего Пянджикента (1947 г.) [Текст] / О.И. Смирнова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1950. – №15. – С.224-231.

87. Смоличев, П.И. Археологические работы в Дангаре в 1942 году [Текст] / П.И. Смоличев // Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР. – Сталинобод, 1952. – Вып.2. – С.93-107.

88. Ставиский, Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана [Текст]: библиографический обзор / Б.Я. Ставиский // Вестник древней истории. – М., 1952. – №1. – С.162-168.

89. Филимонова, Т.Г. Стоянка каменного века Харкуш [Текст] / Т.Г. Филимонова // Природа и древности Ширкента. – Душанбе, 1991. – С.40-60.

90. Филимонова Т.Г. Каменные инвентарь поселения эпохи бронзы Тошгузар [Текст] / Т.Г. Филимонова // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. – Новосибирск, 2002. – С.204-206.

91. Филимонова, Т.Г. Дангаринскому району 90 лет [Текст] / Т.Г. Филимонова // Муаррих. – 2022. – №3 (31). – С.117-132

92. Филимонова, Т.Г. Каменные сосуды из селения Торбулок и открытие первого эллинистического поселения на территории Дангаринского района. [Текст] / Т.Г. Филимонова, Г. Линстрем, А.П. Дружинина // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2012. – Вып.35. – С.227-234.

93. Филимонова, Т.Г. Отчет Дангаринского археологического отряда о раскопках 2007-2008 гг. [Текст] / Т.Г. Филимонова, М.Р. Ахметзянов // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2010. – Вып.34. – С.14-44.

94. Филимонова, Т.Г. Отчет Сангтудинского археологического отряда [Текст] / Т.Г. Филимонова, М.Р. Ахметзянов // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2008. – Вып.32. – С.77-106.

95. Филимонова, Т.Г. Поисковые работы по составлению археологической карты дангаринского района в 2009 г. [Текст] / Т.Г.

Филимонова, М.Р. Ахметзянов // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2012. – Вып.35. – С.55-111.

96. Юркевич, Э.А. Археологические работы в зоне затопления Нурекской ГЭС в 1961 г. [Текст] / Э.А. Юркевич // Археологические работы в Таджикистане (1961 г.). – Душанбе, 1964. – Вып.9. – С.114-124.

97. Юркевич, Э.А. Материалы к археологической карте Таджикистана. [Текст] / Э.А. Юркевич // Археологические работы в Таджикистане (1960 г.). – Душанбе, 1962. – Вып.8. – С.147-148.

98. Юсупов А.Х., Филимонова Т.Г. Исследование археологических памятников в зоне Нурекского водохранилища в 1981 г. [Текст] / А.Х. Юсупов, Т.Г. Филимонова // Археологические работы в Таджикистане (1981 г.). – Душанбе, 1988. – Вып.21. – С.234-246.

99. Юсупов, А.Х. Неолитическая стоянка Тугузак [Текст] / А.Х. Юсупов // Материалы по археологии и истории Таджикистана. – Душанбе, 1977. – С.22-28.

100. Юсупов, А.Х. Неолитическое поселение Сай-Сайед на юго-западе Таджикистана [Текст] / А. Х. Юсупов // Советская археология (СА). – 1975. – №2. – С.138-147.

101. Юсупов, А.Х. Палеолитические местонахождения среднего течения реки Вахш [Текст] / А. Юсупов, Т.Г. Филимонова // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке в Средней Азии: Тез. докл. конф. посвящ. 50-летию открытия Тешик-Таша. – Ташкент, 1988. – С.85-86.

102. Якубов Ю. Микробазы и алтари с античных памятников Дангаринского района . [Текст] / Ю. Якубов // Муаррих 2024. № 2 (28), С. 135- 145.

103. Якубов, Ю. О работах Нурекского отряда в 1972 г. на пещерных средневековых памятниках [Текст] / Ю. Якубов // Археологические работы в Таджикистане (1972 г.). – Душанбе, 1976. – Вып.12. – С.171-182.

104. Якубов, Ю. Отчет о работах Нурекского археологического отряда за 1971 г. на памятнике Тепаи Муборақходжа [Текст] / Ю. Якубов // Археологические работы в Таджикистане (1971 г.). – Душанбе, 1975. – Вып.11. – С.189-195.

105. Якубов, Ю. Отчет о совместной Таджикско-французской археологической экспедиции в Дангаре в 2018 г. [Текст] / Ю. Якубов // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2023. – Вып.43. – С.109-137.

106. Якубов, Ю. Данғара – маркази тамаддуни қадимаи Бохтар [Матн] / Ю. Якубов // Чумхурият. – 2010. – 16 март.

107. Якубов, Ю. Данғара аз диди бостоншиносӣ [Матн] / Ю. Якубов // Чумхурият. – 2020. – 7 август.

108. Francfort, H-P. The early Periods of Shortughai (Harappan) and the Western Bactrian Culture of Dashly [Text] / H-P. Francfort // South Asian Archaeology 1981 (SAA), 1981. – Cambridge, 1984. – P.174.

V Авторефератҳо ва диссертатсияҳо

109. Бобомуллоев, С.Г. История изучения археологических памятников южного Таджикистана (XX-начало XXI вв.) [Текст]: автореф. дис... д-ра истор. наук: 07.00.09 / Бобомуллоев Саидмурод Гиёсович. – Душанбе, 2010. – 54 с.

110. Бобомуллоев, С.Г. История изучения археологических памятников южного Таджикистана (XX-начало XXI вв.) [Текст]: дис... д-ра истор. наук: 07.00.09 / Бобомуллоев Саидмурод Гиёсович. – Душанбе, 2010. – 285с.

111. Ранов, В.А. Каменный век Южного Таджикистана и Памира [Текст]: дис... д-ра истор. наук в форме научного доклада: 07.00.06 / Ранов Вадим Александрович. – Новосибирск, 1988. – 52 с.

112. Салимзода, Ф.Ф. Расму анъанаҳо ва бозиҳои мардумӣ дар ноҳияи Данғара (солҳои 1924-2024) [Матн]: дис... ном. илм. таърих: 07.00.00, 07.00.07 / Салимзода Фатҳиддин Файзиддин. – Душанбе, 2025. – 199 с.

113. Филимонова, Т.Г. Верхний палеолит и мезолит Афгано-Таджикской депрессии [Текст]: автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.06 / Филимонова Татьяна Германовна. – Душанбе, 2007. – 28 с.

СПИСОК НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ СОИСКАТЕЛЯ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ:

I. Статьи опубликованные в журналах, рецензируемых ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-A] Саидшои (Асомиддинзода), С. Ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара [Матн] / С. Саидшои // Муаррих. – 2024. – №1. – С.160-166.

[2-A] Якубов, Ю.Я. Давраҳои омӯзиши ёдгориҳои археологӣ ноҳияи Данғара [Матн] / Я.Ю. Якубов, С. Сангалӣ // Паёми ДМТ. – 2024. – №11. – Қ.1. – С.147-154.

[3-A] Асомиддинзода, С.С. Муомилоти пулии ноҳияи Данғара аз асрҳои V то нимаи аввали асри XIX дар таҳқиқоти Давлатхоча Довудӣ [Матн] / С.С. Асомиддинзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2025. – №2. – С.248-258.

[4-A] Асомиддинзода, С.С. Ёдгории асримиёнагии Сари Купрук ва аҳамияти он дар таҳқиқи таърихи ноҳияи Данғара [Матн] / С.С. Асомиддинзода // Муаррих. – 2025. – №3. – С.128-137.

[5-A] Асомиддинзода, С.С. Вклад Татьяны Германовны Филимоновой в изучение памятников Дангаринского района [Текст] / С.С. Асомиддинзода // Муаррих. – 2026. – №1. – С.101-108.

II. Статьи, опубликованные в других изданиях:

[6-A] Саидшои (Асомиддинзода), С. Омӯзиши ёдгориҳои асримиёнагии Данғара [Матн] / С. Саидшои // Культурное наследие Таджикистана в археологической и междисциплинарной интерпретации. Сборник статей в честь юбилея Татьяны Германовны Филимоновой. – Душанбе, 2022. – С.291-295.

[7-А] Сангалӣ (Асомиддинзода), С. Таҳқиқи ёдгориҳои меъморӣ асримиёнагии ноҳияи Данғара [Матн] / С. Сангалӣ // Комплексные результаты археологических исследований в Таджикистане. Тезисы докладов (Душанбе, 18-20 марта 2024 г.). – Барнаул: Изд-во Алт-ун-та, 2024. – С.44.

[8-А]. Саидшои (Асомиддинзода), С. Ҳафриёти бостоншиносӣ дар ноҳияи Данғара [Матн] / С. Саидшои // Дастовардҳои бостоншиносӣ, маданияти модиву фарҳангии водии зарафшон ва ҳудудҳои ҳаммарз. Конференсияи байналмилалӣ илмӣ. – Душанбе: Ганҷи хирад, 2024. – С.114-115.

[9-А] Саидшои (Асомиддинзода), С. Омӯзиши ёдгориҳои меъморӣ Данғара / С. Саидшои // Конференсияи илмӣ-амалии «Илм аз дидгоҳи олимони ҷавон» (Бахшида ба эълон гардидани соли 2024 – Соли маърифати ҳукуқӣ). – Душанбе, 2024. – С.144-146.

[10-А] Асомиддинзода, С.С. Топонимика ва мафҳуми вожаи Данғара [Матн] / С.С. Асомиддинзода // Илм аз дидгоҳи олимони ҷавон. Маводи конференсияи 1-уми ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалии «Нақши олимони ҷавон дар рушди илм, инноватсия, иқтисоди рақамӣ ва давлатдорӣ миллӣ». – Душанбе: Дониш, 2025. – С.111-118.

АННОТАТСИЯ

ба автореферати диссертатсияи Асомиддинзода Саидшо Сангалӣ дар мавзӯи «Ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара (асрҳои III-XVIII)» барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020800 – бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ (6D020801 – бостоншиносӣ)

Калидвожаҳо: ноҳияи Данғара, ёдгориҳои асримиёнагӣ, бостоншиносӣ, таърихи асримиёнагӣ, меъморӣ асримиёнагӣ, хронология, санагузорӣ, топонимика, фарҳанги моддӣ, таҳқиқоти саҳроӣ, манбаъшиносӣ, таҳлили муқоисавӣ, шахрсозии асримиёнагӣ, таърихи иҷтимоӣ иқтисодӣ, гурӯҳбандии типологӣ, ҷануби Тоҷикистон.

Мақсади асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ омӯзиши ҳамаҷонибаи ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара (асрҳои III-XVIII), муайян намудани хусусиятҳои хронологӣ, типологӣ ва ҷойгоҳи онҳо дар рушди таърихӣ фарҳангии ҷануби Тоҷикистон мебошад. Дар рисола маҷмуи ёдгориҳои асримиёнагии ноҳия дар асоси маводи таҳқиқоти саҳроӣ, натиҷаҳои кофтуковҳои бостоншиносӣ, манбаъҳои ҳаттӣ ва адабиёти илмӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, масъалаҳои даврандӣ, гурӯҳбандии типологӣ, хусусиятҳои меъморӣ, фарҳанги моддӣ ва рушди маскунӣ дар минтақа таҳлил гардидаанд.

Объекти таҳқиқот ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара буда, предмети онро хусусиятҳои таърихӣ, хронологӣ, типологӣ ва фарҳангии ин ёдгориҳо, инчунин нақши онҳо дар рушди ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии минтақа ташкил медиҳанд. Асоси сарчашмавии таҳқиқотро маводи таҳқиқоти саҳроӣ, натиҷаҳои ҳафриёти бостоншиносӣ, манбаъҳои ҳаттӣ, адабиёти илмӣ ва маводи муқоисавӣ ёдгориҳои ҳамзамони Тоҷикистон ва Осиёи Марказӣ ташкил медиҳанд.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки маҷмуи ёдгориҳои асримиёнагии ноҳияи Данғара бори нахуст дар доираи як таҳқиқоти муस्ताкили диссертатсионӣ ба таври низомманд мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар асоси таҳлили муқоисавӣ гурӯҳбандии хронологӣ типологӣ ёдгориҳо пешниҳод гардида, ҷойгоҳ ва нақши онҳо дар рушди таърихӣ фарҳангии ноҳияи Данғара ва ҷануби Тоҷикистон муайян карда шудааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар омӯзиши таърихи асримиёнагии Тоҷикистон, бостоншиносии ҷануби кишвар, ҳифз ва истифодаи мероси таърихӣ фарҳангӣ, инчунин дар таълими фанҳои «Бостоншиносӣ», «Таърихи Тоҷикистон», «Таърихи фарҳанги моддӣ» ва курсҳои махсуси таърихӣ бостоншиносӣ мавриди истифода қарор гиранд.

АННОТАЦИЯ

к автореферату диссертации Асомиддинзода Саидшо Сангали на тему «Средневековые памятники Дангаринского района (III-XVIII вв.)», представленной на соискание степени доктора философии (PhD), доктора по специальности 6D020800 – археология и этнография (6D020801 – археология)

Ключевые слова: Дангаринский район, средневековые памятники, археология, средневековая история, средневековая архитектура, хронология, датировка, топонимика, материальная культура, полевые археологические исследования, источниковедение, сравнительный анализ, средневековое градостроительство, социально-экономическая история, типологическая классификация, Южный Таджикистан.

Основной целью диссертационного исследования является комплексное изучение средневековых памятников Дангаринского района (III-XVIII вв.), определение их хронологических и типологических особенностей, а также выявление их места в историко-культурном развитии Южного Таджикистана. В диссертации на основе материалов полевых археологических исследований, результатов археологических раскопок, письменных источников и научной литературы всесторонне исследован комплекс средневековых памятников района. Особое внимание уделено вопросам периодизации, типологической классификации, архитектурных особенностей, материальной культуры и развития системы расселения региона.

Объектом исследования являются средневековые памятники Дангаринского района, а предметом исследования – их исторические, хронологические, типологические и культурные особенности, а также их роль в социально-экономическом и культурном развитии региона. Источниковую базу исследования составили материалы полевых археологических исследований, результаты археологических раскопок, письменные источники, научная литература, а также сравнительные материалы по синхронным памятникам Таджикистана и Центральной Азии.

Научная новизна исследования заключается в том, что комплекс средневековых памятников Дангаринского района впервые стал предметом самостоятельного комплексного диссертационного исследования. На основе сравнительного анализа предложена их хронологическая и типологическая классификация, а также определены место и значение данных памятников в историко-культурном развитии Дангаринского района и Южного Таджикистана.

Результаты исследования могут быть использованы при изучении средневековой истории Таджикистана, археологии южных регионов страны, в сфере охраны и использования историко-культурного наследия, а также при преподавании дисциплин «Археология», «История Таджикистана», «История материальной культуры» и специальных историко-археологических курсов.

ANNOTATION

to the Abstract of the Dissertation by Asomiddinzoda Saidsho Sangali entitled “Medieval Archaeological Sites of Danghara District (3rd-18th Centuries)” submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Specialty 6D020800 – archaeology and ethnography (6D020801 – archaeology)

Keywords: Danghara District, medieval archaeological sites, archaeology, medieval history, medieval architecture, chronology, dating, toponymy, material culture, archaeological field investigations, source studies, comparative analysis, medieval urban development, socio-economic history, typological classification, Southern Tajikistan.

The main objective of the dissertation is to provide a comprehensive study of the medieval archaeological sites of Danghara District (3rd-18th centuries), to determine their chronological and typological characteristics, and to define their place within the historical and cultural development of Southern Tajikistan. The dissertation presents a systematic analysis of the district's medieval archaeological sites based on archaeological field investigations, excavation materials, written historical sources, and scholarly literature. Particular attention is paid to issues of chronological periodization, typological classification, architectural features, material culture, and the development of settlement patterns in the region.

The object of the research comprises the medieval archaeological sites of Danghara District, while the subject of the research includes their historical, chronological, typological, and cultural characteristics, as well as their role in the socio-economic and cultural development of the region. The source base of the study consists of archaeological fieldwork data, excavation results, written historical sources, scholarly publications, and comparative materials from contemporary archaeological sites in Tajikistan and Central Asia.

The scientific novelty of the research lies in the fact that, for the first time, the entire corpus of medieval archaeological sites of Danghara District has been examined within the framework of an independent and comprehensive dissertation study. Based on comparative analysis, a chronological and typological classification of these sites has been proposed, and their place and significance in the historical and cultural development of Danghara District and Southern Tajikistan have been established.

The findings of the research may be applied in the study of the medieval history of Tajikistan, the archaeology of the southern regions of the country, the preservation and management of historical and cultural heritage, as well as in the teaching of courses in Archaeology, History of Tajikistan, History of Material Culture, and specialized courses in archaeology and history.